

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»
2020

УДК 94(477):373.5(075)
Г51

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем,
О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2020. — с., іл.

ISBN 978-617-09-6264-5

УДК 94(477):373.5(075)

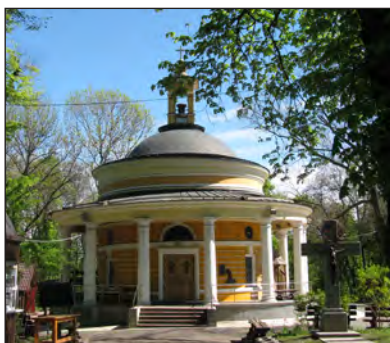

[Інтернет-підтримка](#)

ISBN 978-617-09-6264-5

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2020
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2020

Зміст

Аскольдова могила. Київ.
Сучасний вигляд

Свята княгиня Ольга (фрагмент).
Ескіз розпису собору Святого
Володимира в Києві.
Художник М. Нестеров

Десятинна церква.
Сучасна реконструкція

Передмова	3
§ 1. Вступ	4

Розділ I. Виникнення та становлення Русі-України

§ 2. Східні слов'яни у V—IX ст.	7
§ 3. Київська держава (Русь-Україна) за перших князів	13
§ 4. Київська держава (Русь-Україна) за князювання Ольги та Святослава	18
§ 5. Суспільно-політичний устрій і господарське життя Київської держави	23
Практичне заняття за розділом I	26
Узагальнення за розділом I	26
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	26

Розділ II. Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X — у першій половині XI ст.

§ 6. Київська держава (Русь-Україна) за Володимира Великого	27
§ 7. Київська держава (Русь-Україна) за правління князя Ярослава Мудрого	33
§ 8. Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі-України	38
§ 9. Культура Київської держави (Русі-України)	46
Практичне заняття за розділом II	50
Узагальнення за розділом II	50
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II	50

Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 10. Київська держава (Русь-Україна) у 1054—1113 рр.	51
§ 11. Київська держава в період правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого	56
§ 12. Політична децентралізація Русі-України. Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке і Волинське князівства	61
§ 13. Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст. ...	69
§ 14. Кочові народи степів України X—XIII ст. Крим у складі Візантійської імперії	75
Практичне заняття за розділом III	81
Узагальнення за розділом III	81

Тестові завдання для підготовки
до тематичного контролю за розділом III.....81

Розділ IV. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

- § 15. Утворення Галицько-Волинської держави.....82
- § 16. Походи монголів на Русь-Україну.
Підпорядкування руських князівств
Монгольській імперії (Золотій Орді)87
- § 17. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)
у період піднесення і стабілізації
(друга половина XIII ст.).....92
- § 18. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)
у період поступового занепаду
(перша половина XIV ст.)97
- § 19. Культура Королівства Руського
(Галицько-Волинської держави)
XIII — першої половини XIV ст.....102
- Практичне заняття за розділом IV106
- Узагальнення за розділом IV106
- Тестові завдання для підготовки
до тематичного контролю за розділом IV106

Розділ V. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

- § 20. Інкorporація руських удільних князівств
до складу інших держав107
- § 21. Кревська унія 1385 р. та українські території.
Опір руських князів політиці централізації
та його наслідки.....112
- § 22. Утворення Кримського ханства.
Суспільний устрій та культура ханства.
Держава Феодоро в Криму118
- § 23. Суспільне й церковне життя
на території України в XIV—XV ст.122
- § 24. Сільське господарство. Ремесла й торгівля.
Міста, магдебурзьке право126
- § 25. Культура українських земель
у другій половині XIV — XV ст.....132
- Практичне заняття за розділом V136
- Узагальнення за розділом V136
- Тестові завдання для підготовки
до тематичного контролю за розділом V.....136
- Узагальнення до курсу. Історія Русі-України
в контексті епохи Середніх віків137

Додатки

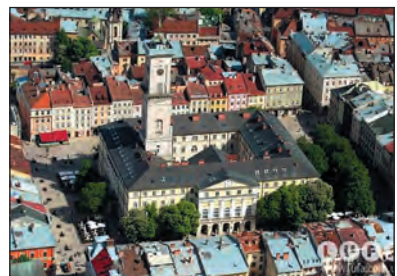
- Основні дати та події.....140
- Термінологічний покажчик.....141
- Плани-схеми для самостійної роботи з підручником
і додатковою літературою141

Пам'ятник Ярославу Мудрому
в Києві за проектом скульптора
І. Кавалерідзе. Встановлений
у 1997 р. поряд із Золотими
воротами

Половчанка. Ескіз костюма до
опери А. Бородіна «Князь Ігор».
Художник І. Білібін

Площа Ринок у Львові.
Сучасний вигляд

Шановні семикласниці та семикласники!

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися, що відбувалося на українських землях у період середньовічної історії. Ви зможете сформувати уявлення про те, як після Великого переселення слов'ян розпочалося формування східнослов'янської державності. Ви дізнаєтеся про те, як виникла та розвивалася найбільша держава європейського Середньовіччя — Київська держава (Русь-Україна), а також про Королівство Руське (Галицько-Волинську державу) та його місце в розвитку української державності. Ви простежите, як руські удільні князівства опинилися у складі сусідніх держав та з'ясуєте особливості їх розвитку.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, розділи — у параграфи, які, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на уроках і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати включений до нього документ і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Таблиці та схеми розкриють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснять його особливості тощо.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете документи, історичні карти, додаткову інформацію до параграфів. За QR-кодом на початку параграфа можна перейти до матеріалів теми в електронному додатку. Закінчивши навчальний розділ, ви матимете можливість закріпити набуті вміння й навички на практичному занятті, а також підсумувати вивчений матеріал за наведеними після нього узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до розділу, що виконуються в режимі онлайн, дозволяють вам здійснити самоперевірку рівня своїх знань за вивченим матеріалом.

Рубрики підручника

**Документи
розповідають**

**Цікаві
факти**

**Постать
в історії**

Словник

Висновки

**Запам'ятайте
дати**

**Запитання
та завдання**

- ◆ *Перевірте себе* — тут наведені ігри, які допоможуть здійснити самоперевірку, переконатися в тому, що ви запам'ятали основні факти тексту параграфа.
- ▲ *Подумайте і дайте відповідь* — запитання цієї рубрики дозволять розвивати вміння володіти державною мовою.
- ✦ *Виконайте завдання* — цей блок містить практичні завдання, спрямовані на формування вмінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці, історичні портрети діячів.
- ★ *Творче завдання* — тут ви знайдете завдання, які слід виконувати за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

§ 1. Вступ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що таке історія України як наука та навчальний предмет; якими є періодизація і джерела вивчення середньовічної історії України; що таке «історія», «історичний факт», «історична подія», «історія України», «історична періодизація», «історичні джерела», «літопис».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Що таке історія? Для чого людині її знати? 2. Що вивчає наука історія? Які вчені-історики вам відомі? 3. Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. 4. **Робота в парах.** Обговоріть, які події Стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше. Поясніть свою думку.

Історія України — перебіг історичних подій на землях сучасної України від часу розселення на її території перших людей і до сьогодення.

Історичний факт — дійсні, не вигадані випадки, які відбувалися насправді.

Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історичний процес — сукупність історичних подій, що відбулися та мають характеристики локалізації в просторі й часі, об'єктивності й невичерпності.

Історична періодизація — вид систематизації історичного процесу, який полягає в поділі історії на певні періоди, що є хронологічними етапами суспільного або культурного розвитку країн і народів та характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

1. Історія України як наука і навчальний предмет.

У 7 класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії — всесвітньої та історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, має давньогрецьке походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про персько-грецькі війни.

Термін «історія» має кілька значень. Історія як наука вивчає минуле людських спільнот, що заселяли нашу планету від найдавніших часів і до сьогодення.

Вчених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками (історикнями). В основу їхньої праці покладені дослідження **історичних фактів** та **історичних подій**. На підставі їх аналізу історики намагаються реконструювати (відтворити) **історичний процес**.

Історія України є складовою всесвітньої історії. Це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про події минулого. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

2. Періодизація історії України. Джерела вивчення Середньовічної історії України.

Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. **Періодизація** історії України загалом відповідає всесвітній історії, але також має особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Відповідно до існуючої сьогодні періодизації навчального предмета «Історія України» її поділяють на такі періоди:

- *Стародавня історія* — найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів (близько 1 млн років тому — V ст. н. е.);
- *Середньовічна історія* — розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян до кінця XV ст.;
- *Нова історія* — характеризує розвиток українських земель у XVI — на початку XX ст.;
- *Новітня історія* — знайомить із подіями від 1914 р. і до сьогодення.

Наукову концепцію історії України вперше обґрунтував у 1904 р. український історик Михайло Грушевський. На основі його ідей та пізніших напрацювань дослідників було складено сучасну історичну періодизацію історії України.

У Середньовічній історії України, як і в Середньовічній історії Європи, виділяють три періоди.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Середньовічна історія України	Середньовічна історія Європи
Період становлення племінних князівств і союзів (V—IX ст.)	Раннє Середньовіччя (середина V — кінець IX ст.)
Період існування Русі (IX—XIII ст.)	Зріле Середньовіччя (X—XIII ст.)
Період удільних князівств (XIII—XV/XVI ст.)	Пізнє Середньовіччя (XIV—XV ст.)

? Робота в парах. Обговоріть, про що свідчить спільність у періодизаціях Середньовічної історії України та Середньовічної історії Європи.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками сукупності інформації, отриманої з різних **історичних джерел**.

Досліджуючи різноманітні історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є **речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото-, фоно- і кінодокументи**. Кожне окреме джерело відображає лише певну частину минулого й містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела відображають їхнє бачення та сприйняття подій. Повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання й порівняння інформації з різних історичних джерел.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують Середньовічну історію України, є речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

Михайло Грушевський

? Що вам відомо про наукову й суспільно-політичну діяльність зображеного українського історика?

Історичні джерела — усе створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства та відображає його історичний розвиток.

Археологічне дослідження будівлі часів Київської держави (Русі-України)

Ювелірні прикраси часів Київської держави (Русі-України)

Письмові приладдя часів Київської держави (Русі-України)

? Робота в парах. Обговоріть, що можна дізнатися про минуле Русі-України, досліджуючи зображені історичні джерела.

ТИПИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Речові джерела	Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побуту, зброя, прикраси тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, спогади свідків подій тощо
Етнографічні джерела	Народні повір'я, обряди
Усні (фольклорні) джерела	Легенди, билини, перекази, казки, народні пісні тощо
Мовні джерела	Дані з історії розвитку мови
Фото-, фоно- та кінодокументи	Зображення подій, діячів і діячок, пам'яток, записи промов тощо, виконані існуючими з другої половини XIX ст. технічними засобами

? Робота в парах. Які з наведених типів історичних джерел використовують для вивчення Середньовічної історії України?

Висновки

- Необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого люди не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.
- На землях сучасної України в минулому тривали процеси, схожі на ті, що відбувалися в інших частинах Європи та світу. Тому історична періодизація історії України та всесвітньої історії мають багато спільного.
- Дізнатися про події минулого можна, лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Асоціації». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно навести асоціації, які в них викликав наведений термін, і пояснити їх: історія, історичний факт, історична подія, історичний процес, історична періодизація, історичне джерело.
2. У чому полягає зв'язок між історією України як наукою та навчальним предметом? 3. Що ви знаєте про періодизацію історії України? 4. Розкажіть про те, за якими типами джерел досліджують Середньовічну історію України. Які з них, на вашу думку, є найважливішими? Чому? 5. Що вивчає Середньовічна історія України?
6. **Колективне обговорення.** У чому важливість знання Середньовічної історії для сучасної молодшої людини? 7. **Робота в малих групах.** Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з підручника. (У подальшому таку вправу пропонується виконувати після кожного параграфа індивідуально з метою самоперевірки знань.)
8. **Робота в парах.** Дізнайтеся про пам'ятки доби Середньовіччя на території вашого населеного пункту або поряд із ним. Підготуйте повідомлення (презентацію) про них. 9. Висловіть свою думку, розвитку яких цінностей людини сприяє вивчення історії України.

Розділ I. Виникнення та становлення Русі–України

§ 2. Східні слов'яни у V–IX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалося розселення слов'ян на завершальному етапі Великого переселення народів; як описувати за картою розселення східних, західних і південних слов'ян, а також східнослов'янських племен — предків українців; про сусідів східнослов'янських племен; особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII–IX ст.; що таке «Велике розселення слов'ян», «літопис», «плем'я», «союз племен», «язичництво», «етнічні і державотворчі процеси», «князь».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося? 2. Як відбувалося розселення слов'ян під час Великого переселення народів? 3. **Робота в парах.** Обговоріть, що вам відомо про витоки українського народу.

1. Слов'яни під час Великого переселення народів.

Велике переселення народів, як ви вже знаєте, спричинило значні зміни на карті Європи. Його складовою стало **Велике розселення слов'ян**.

На завершальному етапі Великого переселення народів головними учасниками переселенських потоків стали слов'янські племена антів і склавінів. Із межиріччя Дніпра й Вісли вони рушили до Подунав'я. Звідти ці племена здійснювали регулярні напади на Константинополь і візантійські володіння на Балканах. Ці події отримали назву Балканських війн. Після перших успішних походів слов'яни почали залишатися за Дунаєм, а до кінця VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

Під час Великого розселення слов'ян одна їх частина залишилася на Балканському півострові, а друга рушила вгору за течією Дунаю та зайняла землі поряд з Ельбою (Лабою). Там вона зустрілася ще з одним переселенським потоком слов'янських племен, який прямував із межиріччя Вісли та Одера (Одри) на захід. На межі VI–VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтійським та угро-фінським племенам.

Розселення слов'ян відбувалося у складних умовах. У другій половині VI ст. важким випробуванням для них стала боротьба з кочовими племенами аварів, які з Азії спочатку переселилися до Північного Причорномор'я, а потім — на територію сучасної Угорщини, де й заснували свою державу — Аварський каганат. Тривалі аваро-слов'ян-

Велике розселення слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V–VII ст.

Битва слов'ян із візантійцями.
Художник Ю. Лазарєв

? Опишіть за ілюстрацією вигляд та озброєння слов'янських воїнів.

Карта «Слов'яни під час Великого переселення народів»

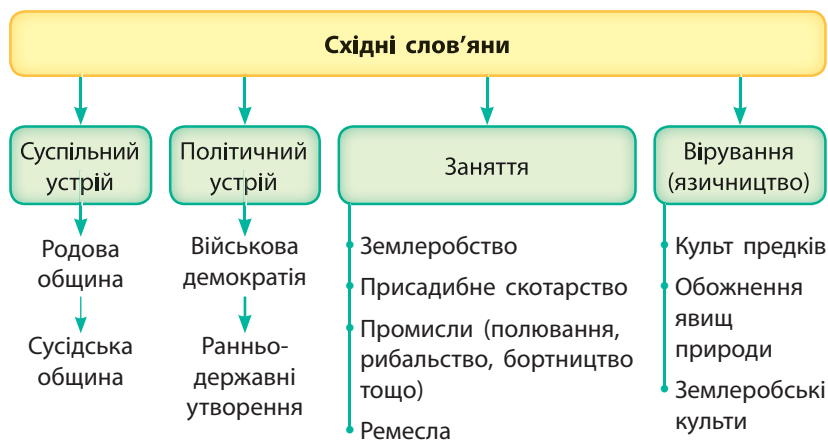
Літопис — історико-літературний твір доби Русі-України, у якому оповідь велася за роками. Був написаний переважно церковнослов'янською мовою із численними домішками місцевої говірки. В інших християнських країнах такі твори мали назву «**хроніки**», і писали їх найчастіше латиною.

Плем'я — тип об'єднання людей, що мали спільне походження, мову, віру та звичаї.

Союз племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов давали початок державній організації.

Нестор (близько 1056 — близько 1113) — чернець Києво-Печерського монастиря. Упорядник «Повісті минулих (врем'яних) літ» — найдавнішого серед літописів, що збереглися до наших днів. Назву літопис отримав за вступним реченням: «Ось повісті врем'яних літ, звідки пішла Руська земля...». Цей твір є у багатьох випадках єдиним джерелом з історії східних слов'ян та Київської держави. Нестор зміг пов'язати історію Русі зі всесвітньою, проголосивши її важливу роль у світовому історичному процесі. День вшанування пам'яті Преподобного Нестора Літописця за церковним календарем православної церкви, що припадає на 9 листопада, у незалежній Україні визнано Днем української писемності й мови.

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ РОЗВИТКУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

? Робота в парак. Використовуючи текст параграфа, розкрийте наведені у схемі ознаки розвитку східнослов'янської спільноти.

ські війни призвели до підкорення аварами склавінів, знесилення, а потім розпаду антського об'єднання племен. Із 602 р. про антів в історичних джерелах уже не згадується. Назва «склавіни» використовувалася досить часто щодо племен, які в VII—IX ст. заселяли територію сучасної України. Вважають, що саме назва «склавіни» із часом трансформувалася у «слов'яни».

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, яких поділяють на східних, західних і південних.

2. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території сучасної України. У VIII ст. у східних слов'ян виникли **союзи племен**, про які повідомляє в літописі «**Повість минулих літ**» чернець **Нестор**.

Територію сучасної України, за його повідомленням, заселяли сім союзів племен — деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) і білі хорвати. Саме їх вважають предками українців. На землях, які зараз входять до складу сучасної Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян.

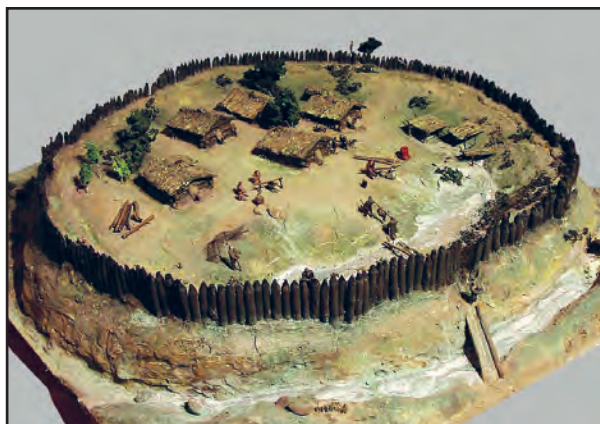
Особливу увагу з-поміж інших східнослов'янських союзів племен Нестор приділяв полянам. За літописом, від них походили перші київські князі-брати Кий, Щек і Хорив. Саме за їх правління почалося будівництво Києва.

3. Спосіб життя східнослов'янських племен. Східні слов'яни вели осілий спосіб життя. Основу їх господарства становило землеробство. Найдавнішим способом вирощу-

«Повість минулих літ» про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямуці, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні в Києві.

? Робота в парах. Обговоріть, як, за повідомленням Нестора, виник Київ.

Реконструкція поселення східних слов'ян. VIII—IX ст.

? Опишіть зовнішній вигляд та устрій слов'янського поселення.

вання зернових культур у лісовій зоні було підсічне землеробство. Спочатку дерева на ділянці, призначеній для майбутнього поля, вирубували. Для цього їх підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному стані. Тоді дерева валили й спалювали. Попіл був добривом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

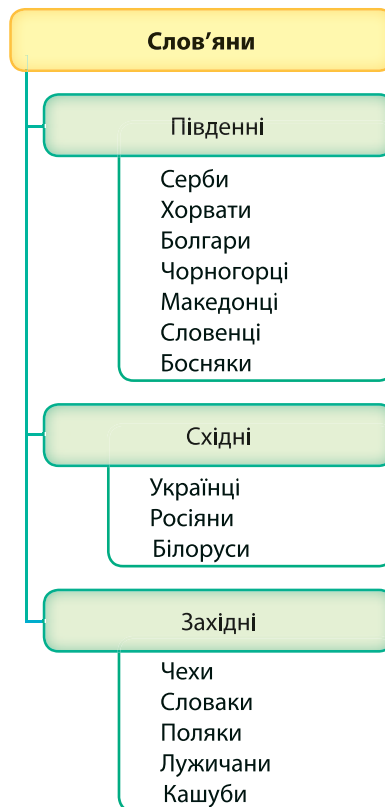
У лісостеповій зоні слов'яни селилися на берегах річок, де були добрі луки й ґрунти. Тут вони використовували перелогову систему обробітку ґрунтів. Поле оброблялося й засівалося до того часу, поки ці землі були родючими. Потім поле залишалося для «відпочинку», а використовувалося інше. У той час вільних земель було багато, і слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували слов'яни пшеницю, просо і ячмінь. Археологічні знахідки свідчать, що слов'яни користувалися досить зручними знаряддями праці (залізний серп, мотики, кістяні й дерев'яні сохи з металевими наконечниками тощо).

Слов'яни займалися також присадибним скотарством, вирощували велику рогату худобу, коней, свиней. Вони полювали на хутрових звірів, хутро було цінним товаром. Були поширені рибальство, бортництво (примітивне бджолярство), у лісах збирали гриби і ягоди.

У слов'ян було розвинене ремесло: ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство, ткацтво.

Свої житла слов'яни зводили переважно з дерева, заглиблюючи їх наполовину в землю. Посередині хат розташовувалися печі — для обігрівання житла й приготування їжі. Печі будували без димарів, опалювали «по-чорному», дим виходив через отвори в даху. Неподалік від будинку була яма-льох, де зберігали зерно та інші продукти.

ТРИ ГІЛКИ СЛОВ'ЯНСТВА
ТА СУЧАСНІ НАРОДИ,
ЯКІ ДО НИХ НАЛЕЖАТЬ

? Робота в парах. За схемою визначте, до якої гілки слов'янства належать українці.

Язичництво (від старослов'янського слова «язык» — мова, плем'я, народ) — історична форма релігії у східних слов'ян, сутність якої полягала в обожненні сил природи й культі предків; передувала християнству, а подекуди й співіснувала з ним.

Збруцький ідол — кам'яна статуя слов'янського бога Рода-Світовіда, предмет язичницького культу східних слов'ян. Статуя була створена на межі IX—X ст., а знайдена в 1848 р. в річці Збруч біля села Личківці (Тернопільська обл.).

Опишіть вигляд Збруцького ідолу.

Слов'яни жили сусідською громадою. Вона складалася з великих патріархальних сімей, у яких жили родичі декількох поколінь. Громади вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Жили вони в близько розташованих поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» утворювала плем'я. Племена об'єднувалися в союзи племен.

Слов'яни мали власні самобутні релігійні вірування. Їхньою релігією було **язичництво**. Слов'яни обожнювали незрозумілі й непідвладні їм сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого було покладено віру в потойбічне життя. Крім цього, у слов'ян існувала віра в різних духів, які могли бути добрими і злими.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історику VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважали «володарем усього» одного з богів — творця блискавок Перуна. Йому приносили в жертву биків та інших тварин. Слов'яни поклонялися також річкам, німфам (духам природи) та іншим божествам, під час жертвоприношень ворожили. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: Велес, Даждьбог, Стрибог, Род, Макош тощо. На місцях поклоніння богам — капищах — встановлювали ідоли певних богів.

4. Сусіди східнослов'янських племен. Сусідами східних слов'ян на півночі, північному заході та північному сході були угро-фінські та балтійські племена. Поступово ці племена розчинялися в слов'янському середовищі.

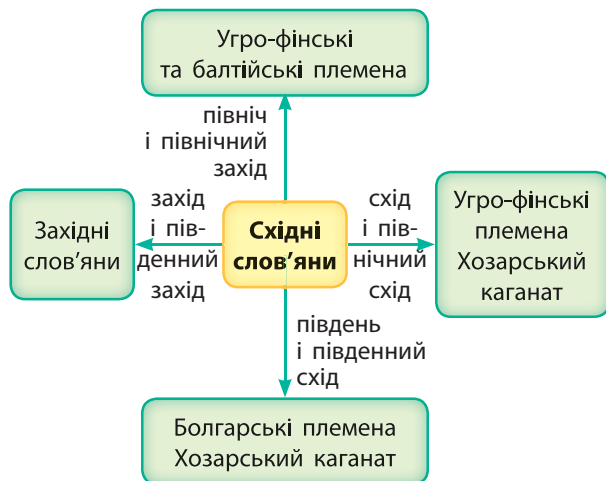
Землі на захід від східнослов'янських теренів заселяли західні слов'яни. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен: поляни, вісляни, мазовшани та інші. Союзи західнослов'янських племен словаків, моравів, чехів та інших на початку IX ст. утворили **Великоморавську державу**, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

На півдні, південному сході та сході жили тюркські племена болгар і хозар. Племена болгар наприкінці VI ст. утворили в Приазов'ї свою державу Велика Болгарія. У середині VII ст. вона була знищена хозарами. Частина болгар переселилася після цього на середню Волгу, де заснувала нову державу — **Волзька Болгарія** (її територія здебільшого збігається з межами сучасної Республіки Татарстан у складі Російської Федерації).

Інша частина болгарських племен, очолювана ханом Аспарухом, переселилася на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створила державу **Перше Болгарське царство**. Його поява започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари в середині VII ст. утворили державу **Хозарський каганат**. У VIII ст. вони підко-

СУСІДИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Заморські гості. Художник М. Періх

? Покажіть на карті зазначених у схемі сусідів східнослов'янських племен.

? Якими були особливості вигляду й обладунку кораблів варягів?

рили східнослов'янські союзи племен полян, сіверян, радимичів та в'ятичів і примусили їх сплачувати данину.

Важливе значення для розвитку східних слов'ян мало те, що через їхні землі пролягав один із провідних торгових шляхів середньовічного світу «із варягів у греки», який поєднував Балтійське й Чорне моря.

Варягами (від візантійського слова «варанги» — найманці) слов'яни називали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі їх називали **норманами** («північними людьми»). Ці жорстокі й відважні шукачі пригод наймалися на службу до візантійського імператора або засновували торговельні поселення на слов'янських землях, накопичували в них товар (мед, віск, хутро, рабів), а потім везли продавати його до Візантії (до греків).

5. Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст. Тривалий час після завершення розселення у східних, західних і південних слов'ян зберігалось багато спільного в розвитку **етнічних процесів**. Зокрема, деякі дослідники вважають, що досить довго для всіх слов'ян була зрозумілою єдина слов'янська мова. Одночасно із цим, переселяючись, як правило, на вже заселені землі, слов'яни підпадали під вплив місцевої людності. У VIII—IX ст. як у східних, так і в інших груп слов'ян поступово виникали й поглиблювалися етнічні відмінності між віддаленими союзами племен і головним слов'янським ядром на його історичній прабатьківщині між Дніпром та Віслою.

У VIII—IX ст. у східних слов'ян посилюлися **державотворчі процеси**. У результаті об'єднання окремих союзів племен виникали нові утворення — **племінні княжіння**.

Карта «Східні слов'яни та їхні сусіди»

Етнічні процеси — різноманітні зміни рис і властивостей етнічних спільнот упродовж їх існування.

Державотворчі процеси — процеси, пов'язані з виникненням у певних народів держави — системи влади, за якої порядок у суспільстві підтримується за допомогою спеціальних організацій і людей — чиновників, наглядачів, армії тощо.

Племінні княжіння — об'єднання декількох племен, які за певних умов ставали зародками державної організації.

Князь — у східних слов'ян спочатку так називали виборних військових вождів і ватажків родів. Пізніше, коли розвинулася спадкова влада вождів, князі перебрали на себе вищу виконавчу владу у своїх племінних княжіннях.

Запам'ятайте дати

V—VII ст. — Велике розселення слов'ян.

VIII—IX ст. — виникнення у східних слов'ян племінних княжінь.

У «Повісті минулих літ» наведено розповідь про данину полян хозарам. Після смерті Кия, Щека і Хорива, як зазначав Нестор, поляни зазнавали утисків від сусідніх племен. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісі на горах, і сказали: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм від кожної родини по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?». І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вам дали?». Вони показали мечі, і мовили старці хозарські: «Не добра се данина, княже. Ми здобули її однобічною зброєю, себто шаблями, а сих зброя обоюдогостра, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, стверджує Нестор, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням.

Сучасна наука вважає, що ці об'єднання мали елементи державності. Очолювали їх слов'янські князі.

Арабським авторам були відомі три племінні княжіння на східнослов'янських землях — **Куявія** (землі полян із Києвом), **Славія** (землі ільменських словенів та неслов'янських племен чудь, меря, весь із центром у Ладозі) та **Артанія** (землі сучасного південного сходу України, Надазовщина, Східний Крим і частина Південного Кавказу).

Вважається, що племінне княжіння в Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, навколо якого формувалася державність слов'ян, що оселилися на території сучасної України.

Висновки

- Унаслідок розселення слов'ян у V—VII ст. на території Європи виникли три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.
- Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважають предками українців.
- Після розселення на нових землях в етнічному розвитку східних слов'ян поступово посилювалися відмінності.
- У VIII—IX ст. у результаті розгортання державотворчих процесів у східних слов'ян виникли племінні княжіння, що стали зародками майбутньої державності.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Запитання — відповідь». **Правила гри.** Учні та учениці підписують роздані ведучим(-ою) картки й записують на них будь-які запитання за розглянутою темою. Картки збирають, перемішують й роздають знову. На зворотному боці картки той(-а), хто відповідає, указує своє прізвище й записує відповідь на запитання.
2. Охарактеризуйте Велике розселення слов'ян і його результати. У чому його важливість для розвитку слов'янства? 3. Використовуючи історичну карту, розкажіть про розселення східнослов'янських племен. 4. Що ви знаєте про сусідів східнослов'янських племен? Покажіть їх на карті. 5. Що за повідомленнями Нестора Літописця відомо про заснування Києва?
6. **Колективне обговорення.** Якою мірою життя східнослов'янських племен залежало в цей період від природного середовища? Поясніть свою думку. 7. **Робота в парах.** Обговоріть особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст. 8. Розташуйте в хронологічній послідовності відомості від Великого розселення слов'ян до появи в них племінних княжінь.
9. Візантійський імператор Константин Багрянородний (912—959) писав: «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть, що він мав на увазі. 10. **Робота в малих групах.** Підготуйте театралізовані розповіді-інсценівки «Один день у слов'янському поселенні».

§ 3. Київська держава (Русь-Україна) за перших князів

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про київського князя Аскольда; про розвиток Київської держави (Русь-України) за правління князів Олега та Ігоря; про походження назви «Русь»; що таке «печеніги», «дружина», «данина», «полюддя», «грецький вогонь», «внутрішня політика», «зовнішня політика».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Якими були основні напрямки Великого переселення слов'ян? Покажіть їх на карті. 2. Що таке союзи племен? Назвіть і покажіть на карті східнослов'янські союзи племен. 3. Про які три племінні княжіння, що існували на східнослов'янських землях, згадують арабські автори? 4. Хто такі варяги?

1. Київське князівство Аскольда. На основі полянського племінного княжіння в Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалося **Київське князівство**. За своєю територією воно було досить невеликим та охоплювало переважно полянські землі навколо Києва. У літописі воно згадувалося як «Руська земля», а його правителями називали князів **Аскольда** та **Діра**. Їх вважали представниками династії Києвичів, що походила від легендарного Кия.

Із князем Аскольдом пов'язана перша спроба хрещення Русі. За повідомленнями візантійських авторів, у 60-х рр. IX ст. він хрестився сам із частиною своєї дружини та спробував охрестити своїх підданих після повернення додому. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

Князь Аскольд (? — 882) — напівлегендарний київський князь, який заснував у Наддніпрянській Україні Київське князівство. На думку українського історика Михайла Грушевського, він міг бути нащадком династії князя Кия, наступником Бравлина. Руський князь Бравлин наприкінці VIII — на початку IX ст. зі своєю **дружиною** здійснив із Дніпра успішний великий морський похід проти візантійців до Криму та закріпив за собою Кримське узбережжя (від сучасного Севастополя до Керчі включно). Так київські князі затвердилися на Чорноморському узбережжі Криму, а Дніпро став важливим торговим шляхом, який обороняла князівська дружина із флотом. Князь Аскольд відомий воєнними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Жажливим для візантійців став світанок 18 червня 860 р., коли вони побачили 200 лодій (човнів) руського флоту князя Аскольда під стінами Константинополя. Русичі взяли місто в облогу, візантійський імператор був змушений погодитися на укладення з ними угоди й сплату данини. Так уперше Київське князівство вийшло на світову політичну арену, розгорнуло боротьбу за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

ПЕРЕДУМОВИ
УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ
У СЛОВ'ЯН,
ЯКІ ЖИЛИ НА ТЕРИТОРІЇ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Велике розселення слов'ян

На території сучасної України
оселилися сім
слов'янських союзів племен

Розгортання етнічних процесів
призвело до виникнення
етнічних відмінностей
з іншими союзами племен

Розвиток державотворчих
процесів спричинив появу
племінних княжінь

У Середньому Подніпров'ї
формувалося полянське
племінне княжіння

? Робота в парах. Спираючись на схему, розкрийте зміст передумов утворення держави у слов'ян.

Дружина — княже військо на руських землях у VIII—XVI ст., яке формувалося з найближчого оточення князя.

Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя. Мініатюра з Радзивиллівського літопису

Убивство Аскольда й утвердження Олега в Києві. Мініатюра з Радзивиллівського літопису

? Коли відбулася зображена подія? Яке це століття?

Карта «Традиційний шлях полюддя»

Данина — форма стягнення податків із населення в Ранньому Середньовіччі, зокрема, у Київській державі збір податків до князівської скарбниці з підвладних навколишніх земель.

Полюддя — збирання данини продуктами, речами, виробами тощо з підлеглого населення на Русі, що здійснював кожної осені київський князь за допомогою дружини. Під час полюддя князівські дружинники чинили насильство і грабували населення.

2. Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега. У той час, коли в Середньому Подніпров'ї розвивалося й міцніло Київське князівство, на півночі східнослов'янського світу єдності не було. За повідомленням Нестора Літописця, у 862 р. ільменські словени й кривичі запросили варязького вождя **Рюрика** із дружиною «княжити та володіти ними».

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор (слов'янська форма його скандинавського імені Інгвар), яким опікувався воевода **Олег** (скандинавське ім'я Гельгі). У 882 р., зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Прибувши до Києва, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які плывуть до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, за допомогою знаті, захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Києвичів припинила своє існування, й утвердилася нова династія київських князів — **Рюриковичі**. Відбулося об'єднання східнослов'янських Півночі й Півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на нову державу, яку в тогочасних писемних джерелах називають **Русь**, а сучасні українські історики — **Київська держава (Русь-Україна)**. Своім «стольним градом», «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

Олег затверджував владу варягів над слов'янами силою меча. За повідомленням літописця, у 885 р. він обклав **даниною** полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він спочатку звільнив від сплати данини хозарам.

Така форма стягнення податку з населення як регулярного відкупку набула поширення в середньовічній Європі в період завоювань норманів. За відсутності коштовних металів, як це було в Центральній і Західній Європі, на території середньовічної Східної Європи варяги стягували данину з місцевого населення натурою в найпримітивнішій насильницькій формі — **полюддя**. Потім зібране продавали у Візантії.

Князь Олег правив Київською державою одноосібно, зосередивши всю владу у своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину.

Олег здійснив успішні походи на Візантію в **907 та 911 рр.** Необхідність у здійсненні воєнних походів проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалися тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини.

Князь Олег (? — близько 912), імовірно, правив у 882—912 рр. як опікун малолітнього Ігоря, сина Рюрика. Вважають, що він був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно й наполегливо він підкорював східнослов'янські племенні союзи і князіння, сприяючи перетворенню Русі на єдину державу. Обставини смерті Олега не з'ясовані. За однією з версій, він помер від укусу гадюки, за іншою — загинув у поході.

Князь Ігор (878—945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. У своїй **внутрішній політиці**, на відміну від Олега, він діяв жорстокіше й відвертіше, зміцнюючи центральну владу. Завдяки широкомасштабним воєнним походам південний напрям у його **зовнішній політиці** став головним. Загинув Ігор під час повстання деревлян.

У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до Царгорода, оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду. За новою угодою сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки), зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним кораблям.

Карта «Київська держава (Русь-Україна) за правління Олега та Ігоря»

3. Правління князя Ігоря. Після смерті Олега князувати на Русі почав син Рюрика — Ігор.

Князь Ігор розпочав своє правління з боротьби з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. Вогнем і мечем перемігши повсталих, Ігор наклав на них значно більшу, ніж раніше, данину. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я та переселилися в межиріччя Дністра й Південного Бугу.

У 915 р. біля кордонів Русі вперше з'явилися нові кочовики — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Згодом вона була порушена через те, що печенігів до нападів на Русь підштовхувала Візантія.

У 941 р. Ігор організував великий похід проти Візантії, залучивши до нього 10 тис. човнів (хоча це повідомлення літописця вважають сумнівним). Проте він завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів **«грецьким вогнем»**.

Через два роки, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці від-

Внутрішня політика — перетворення, здійснювані представниками влади всередині держави.

Зовнішня політика — заходи, спрямовані на реалізацію міжнародного курсу держави за її межами.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уралом та Дунаєм.

«Грецький вогонь» — палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапульт на ворожі кораблі. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

Використання «грецького вогню». Мініатюра із середньовічної європейської хроніки

- ?** 1. Яку інформацію про морську битву з використанням «грецького вогню» можна отримати за ілюстрацією?
2. Використайте додаткові джерела інформації і підготуйте розповідь про зображену морську битву від особи одного з її учасників.

ОСНОВНІ ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «РУСЬ»

Скандинавська	Від назв округів у Скандинавії зі схожою назвою
Фінська	Від слова <i>ruotsi</i> , яким фінські племена називали варягів
Східнослов'янська	Від східнослов'янських назв річок із коренем «рос» у Наддніпрянщині та землях ільменських словенів
Сарматська	Від назви «руси», яку араби й візантійці використовували щодо слов'ян і слов'янізованих сарматів — роксоланів, які належали до Антського союзу

- ?** **Робота в парах.** Чому, на вашу думку, сучасна історична спільнота здебільшого поділяє версію про фінське або скандинавське походження назви «Русь»? За необхідності зверніться до додаткових джерел.

купилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, що підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії.

У 943—944 рр. Ігор також здійснив похід до Каспійського моря та Закавказзя проти місцевих народів, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам удалося захопити й розграбувати багаті міста Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

Утримання великої дружини та здійснення далеких походів потребували значних коштів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, усупереч традиції, удруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очолювані князем Малом деревляни восени 945 р. розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя.

Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Русі-України.

4. Походження назви «Русь». У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував щодо Київського князівства.

Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давніх джерелах вона використовувалася в різних значеннях:

- етнічне значення — народ, плем'я тощо;
- соціальне значення — суспільний прошарок або стан;
- географічне значення — територія, земля;
- політичне значення — держава.

Більшість сучасних істориків схиляються до думки, що слово «русь» має фінське або скандинавське походження й ним спочатку називали тих варягів, які становили дружину руських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» почав поширюватися на всіх князівських дружинників узагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому розумінні «Руською землею» були насамперед полянські землі в Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, то її почали називати Руссю. Від того часу назва «Русь», або «Руська земля», використовувалася в широкому розумінні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни, та утвореної ними держави.

Сучасні українські історики щодо держави із центром у Києві, яка наприкінці IX — на початку XII ст. об'єднувала східних слов'ян, використовують назву Київська держава (Русь-Україна).

Висновки

- За часів правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту й міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.
- Князь Олег об'єднав Північну й Південну Русь у єдину державу, розпочав збирання східнослов'янських земель навколо Києва.
- Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над слов'янськими племінними князіннями. При цьому для подальшого розвитку держави нагальною ставала потреба вирішити питання щодо розмірів і порядку збирання данини.
- «Руссю» спочатку називали варягів, потім землі полян, а згодом Київську державу (Русь-Україну).

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Відгадайте героя». **Правила гри.** Ведучий(-а) загадує ім'я історичної особи, записує його на картці та кладе в конверт. Учні та учениці мають право поставити ведучому(-ій) певну кількість запитань (наприклад десять) з інтервалом між ними не більше 30 секунд, щоб визначити, про кого йдеться. Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
2. Як відбувався розвиток Київського князівства за правління Аскольда? 3. Порівняйте діяльність князів Олега та Ігоря. Визначте спільне та відмінне. 4. Охарактеризуйте напрями внутрішньої та зовнішньої політики перших князів та їхній внесок у розбудову Київської держави. 5. Як дослідники пояснюють походження назви «Русь»?
6. **Колективне обговорення.** Порівняйте появу перших середньовічних держав у Центральній і Західній Європі з виникненням Русі-України. 7. Розпочніть складання таблиці «Князі Київської держави (Русі-України)».

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

8. Покажіть на карті напрямки походів київських князів.
9. **Робота в малих групах.** За додатковими джерелами складіть історичний портрет одного з руських князів на вибір (Аскольд, Олег, Ігор). Кожен учасник групи складає портрет князя із наступним обговоренням і порівнянням результатів роботи над завданням. 10. Порівняйте людські цінності, яких дотримувалися у своїй діяльності князі Олег та Ігор.

Запам'ятайте дати

860 р. — похід русичів на Константинополь (Царгород) на чолі із князем Аскольдом. Укладення першого відомого договору Русі з Візантією.

882 р. — загибель князя Аскольда. Захоплення князівської влади в Києві Олегом.

907, 911 рр. — походи князя Олега на Константинополь. Укладення нового договору з Візантією.

941, 943 рр. — походи князя Ігоря на Константинополь. Укладення нового договору з Візантією.

Прощання князя Олега з конем.
Художник В. Васнецов

? Складіть розповідь про зображене на картині.

§ 4. Київська держава (Русь-Україна) за князювання Ольги та Святослава

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про діяльність княгині Ольги; про воєнні походи князя Святослава; про значення діяльності княгині Ольги і князя Святослава для розвитку Київської держави (Русі-України); що таке «реформи», «Болгарські походи».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Назвіть заходи, здійснені для зміцнення центральної влади князем Олегом. 2. Якою була політика перших князів Київської держави щодо Візантії? 3. Укажіть назви східнослов'янських союзів племен, які сплачували данину хозарам.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

Княгиню Ольгу (близько 910—969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й водночас далекоглядну, холоднокрівну та досить жорстоку правительку. Де й коли народилася майбутня київська княгиня, невідомо. Її ім'я є слов'янізованою ужіночною формою скандинавського імені Гельгі. Літопис повідомляє лише про те, що «привели Ігореві дружину із Пскова на ім'я Ольга». Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а й його помічницею у справах, за відсутності Ігоря брала на себе всі турботи з управління державою.

1. Княгиня Ольга та її внутрішня політика. Після загибелі князя Ігоря його єдиний відомий із літопису син Святослав був ще дитиною, і тому київський престол у 945 р. посіла дружина Ігоря **Ольга**. Вона правила Руссю до 962 (964) р., коли передала владу своєму змушненому синові.

Своє правління Ольга розпочала з придушення повстання деревлян і помсти вбивцям чоловіка. У ті далекі часи кривава помста була неписаним законом. Не помститися винуватцям у загибелі своїх близьких вважалося ганьбою. Описані в літописі чотири помсти княгині Ольги вбивцям свого чоловіка фактично спричинили знищення деревлянського князіння.

Повстання деревлян гостро поставило питання **реформи** системи державного управління на Русі. Ольга впорядкувала систему збирання данини. Було окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягувалася чітко визначена данина. За князівською скарбницею закріплювалися **«ловища»** — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися **«уроки»** — розміри данини й **«оброки»**, які мали виконувати підлеглі в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням **«установів»** було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Улаштовувалися також **«становища»** й княжі **«погости»** — місця зберігання зібраної данини та осередки центральної влади.

За князювання Ольги розбудовувався й прикрашався її **«стольний град»**. У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із **«теремом кам'яним»**. Археологічні розкопки свідчать, що це був, імовірно, двоповерховий кам'яний палац, укритий червоним шифером та прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

2. Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги. Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії перед війною.

Розповідь Нестора Літописця про події після вбивства князя Ігоря можна зрозуміти так, що деревляни сприйняли це як власну перемогу й вирішили захопити владу над Києвом. До Києва приїхали 20 деревлянських послів, які запропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя Мала. Княгиня розправилася з ними суто жіночою хитрістю. Вона вдала, нібито приймає послів із надзвичайними почестями, та оголосила, що на знак особливої поваги кияни понесуть їх у човні на руках. Проте потім послів кинули до великої ями, викопаної на подвір'ї палацу, і закопали живцем.

Знищення Іскоростеня. Сучасний малюнок

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) вона відвідала Константинополь (Царгород). Це були перші в історії відвідини столиці Візантії головою Київської держави на чолі мирного посольства. Княгиня, імовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Була досягнута домовленість, що руські дружини служитимуть імператорові, а Візантія за це сплачуватиме данину Русі. Так, Ольга надсилала руських воїнів, допомагала Візантії у війні з арабами (961 р.), у боротьбі з норманами й болгарами.

Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 (або 959) р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи із проханням надати єпископа для хрещення Русі. Через деякий час після цього до Києва прибула християнська місія, очолювана єпископом Адальбертом. Вона перебувала на Русі протягом 961—962 рр., проте через протидію язичницької знаті під загрозою розправи змушена була рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

3. Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату. Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років. Нетривале князювання Святослава було періодом майже безперервних битв і воєнних походів.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися він категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з нього глузуватиме вся князівська дружина.

У 964 р. Святослав розгорнув боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський союз

За додатковими джерелами з'ясуєте, як княгиня Ольга помстилася деревлянам за свого чоловіка. Який епізод помсти зображено на малюнку?

Карта «Київська держава (Русь-Україна) за правління Ольги та Святослава»

Деревлянський князь **Мал** закінчив своє життя в київському полоні. Згадкою про нього залишилося місто Малин, його спадкове володіння в Деревлянській землі, що й досі має цю назву. Існує цілком вірогідна версія, що дочка деревлянського князя Малуша, яку Ольга зробила своєю служницею, народила від князя Святослава майбутнього князя Володимира Святославича.

Пам'ятник Святославу. Запоріжжя. Скульптор В. Кликов

Князь Святослав (близько 931—972) був першим князем київським із роду Рюриковичів, хто мав суто слов'янське ім'я. Він уславився передусім як відважний воїн і талановитий полководець. Нестор Літописець із великою повагою розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрість із гепардом. За роки свого порівняно нетривалого правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспійського моря й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

Взяття Хозарської фортеці Ітиль князем Святославом. Художник В. Киреев

? Як художник зобразив розгром хозар князем Святославом?

«Повість минулих літ» про князя Святослава та його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Таки ми ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли насупроти з князем своїм... і зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

? **1. Робота в парах.** Обговоріть, які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава? **2.** Знайдіть на карті наведені Нестором назви народів, країн, міст тощо і простежте напрямки воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

племен в'ятичів, який жив на річці Ока й сплачував данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності й примусив сплачувати данину Києву неслов'янські народи — мерю, мурому, мешчеру, черемисів, мордву, буртасів і волзьких болгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де розташовувався центр Хозарського каганату. Завдавши поразки хозарам, вони оволоділи їхньою столицею містом Ітиль. Святослав також підкорив та обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетинів), і адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву Тмутарокань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами став розгром Хозарського каганату. Це сприяло усуненню хозарської загрози для Русі-України, але водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі сходу, насамперед печенігам.

4. Перший та другий Болгарські походи. Використати військове завзяття і талант Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу в придушенні повстання болгар. **У 968 р.** князь із 60-тисячним військом

Візантійський історик Лев Диякон про зовнішність Святослава

На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших.

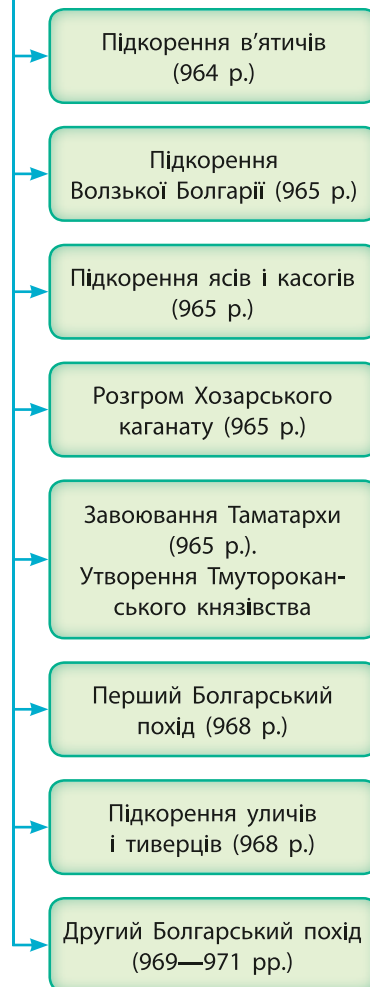
вирушив у **перший Болгарський похід**. Він розбив під Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів князувати в місті Переяславці. Візантійці, налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію та його намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, підбурили до нападу на Київ печенігів.

Того ж року печенізька орда взяла в облогу Київ. Святослав швидко повернувся додому й відігнав печенігів від міста. Після смерті княгині Ольги, для того щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив намісником у Києві старшого сина Ярополка, у Деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина від деревлянської княгині Малуші Володимира.

Сам київський князь із військом у **969 р.** вирушив у **другий Болгарський похід**. Підкоривши східну частину Болгарії, він розгорнув стрімкий наступ на візантійські володіння. Проте цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, але і з візантійцями. У **971 р.** сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у місті Доростол і примусили князя здатися. За умовами досягнутої угоди візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю та навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Підписавши мир із візантійцями, Святослав вирушив на Русь. Проте навіть переможений руський войовничий князь залишався небезпечним. Візантійці підкупили печенігів, щоб ті вбили Святослава. **Навесні 972 р.** біля дніпровських порогів військо князя потрапило в засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши його золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

Походи князя Святослава

? Робота в парах. Визначте результати й наслідки зображених на схемі походів князя Святослава.

Візантійські вершники переслідують русичів. Мініатюра з візантійської хроніки

Запам'ятайте дати

946 (957) р. — відвідини Константинополя (Царгорода) руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга.

964—966 рр. — розгром Святославом Хозарського каганату.

968 р. — перший Болгарський похід князя Святослава.

968 р. — перемога Святослава над печенігами в битві під Києвом.

969—971 рр. — другий Болгарський похід князя Святослава.

Пам'ятник княгині Ользі на Михайлівській площі в Києві. Скульптори І. Кавалерідзе, П. Сніткін. Створений 1911 р., відновлений 1996 р. Сучасний вигляд

Робота в парах. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про історію наведеного пам'ятника.

Ймовірно, меч князя Святослава. Знайдений у 2011 р. в річці Дніпро поблизу острова Хортиця, де загинув князь. Експозиція Музею історії запорозького козацтва (м. Запоріжжя)

Висновки

- Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли більш тісному об'єднанню окремих східнослов'янських племінних князів у єдине державне утворення. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, віддаючи перевагу мирним засобам перед війною.
- У своїй державотворчій діяльності князь Святослав приділяв увагу активній зовнішній політиці, яка мала завойовницьку спрямованість. Талант полководця не завжди поєднувався з політичною далекоглядністю.
- Численні війни Святослава спричинили виснаження Русі; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.
- Із загибеллю Святослава в історії Київської держави (Русі-України) завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Діти об'єднуються в пари. Один(-на) учасник(-ця) гри ставить запитання, відповідь на яке передбачає коротку відповідь, інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням.
2. Розкажіть, як княгиня Ольга помстилася за вбивство свого чоловіка. 3. Що таке реформи? Які реформи здійснила на Русі княгиня Ольга? 4. Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність княгині Ольги та її значення для Русі-України. 5. Розкажіть про похід князя Святослава проти Хозарського каганату та його результати. 6. Як відбулися перший та другий Болгарські походи князя Святослава? 7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте спільне й відмінне в політиці княгині Ольги та князя Святослава.
8. **Колективне обговорення.** Порівняйте значення діяльності княгині Ольги та князя Святослава для розвитку Київської держави. 9. Продовжте складання таблиці «Князі Київської держави (Русі-України)» (с. 17). 10. Покажіть на карті напрямки походів Ольги та Святослава. Визначте, як змінилася територія Київської держави (Русі-України) наприкінці правління князя Святослава порівняно з добою княгині Ольги.
11. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики. Які людські цінності були притаманні цьому князю? 12. **Робота в парах.** Використовуючи додаткові джерела, складіть історичні портрети Ольги або Святослава.

§ 5. Суспільно-політичний устрій і господарське життя Київської держави

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про систему правління і склад населення Русі-України; яким було життя людей на селі; про особливості розвитку руських міст і міського життя; що таке «дружинна держава», «бояри», «старці», «гради», «верв».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Робота в парах.

Обговоріть і визначте характерні риси суспільного й господарського життя давніх слов'ян. 2. Що таке союзи племен і племінні княжіння? 3. Коли у східних слов'ян виникли племінні княжіння? 4. Як відбувалося стягування данини на Русі за перших князів?

1. Склад населення та система управління Київською державою.

За формою правління Русь IX—X ст. історики визначають як «**дружинну державу**». Вона передбачала досить просту систему управління, яка сформувалася на основі дружини київських князів. Дружина не була лише військом князя. Старші дружинники ставали радниками великого князя київського, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і стягували данину.

Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі в IX—X ст. Зокрема, розповідаючи про похід Олега на Константинополь у 907 р. та умови русько-візантійської угоди 911 р.,

«Повість минулих літ» про боротьбу князя Олега з візантійцями

У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря залишивши в Києві... і зажадав Олег давати щорічну данину на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, на Переяславль, і Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суцї (залежні від Олега).

У рік 912. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, мужі від народу руського — Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рунав, Гуди, Руальд, Карп, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлич бояр до вас... цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажання наших князів і за їхнім велінням, і від усіх, що є під рукою його, Олега, суцих русів...».

Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, яким титулом називає літописець князя Олега. 2. Про які панівні верстви, що існували на Русі, крім великого князя руського, згадується в літописі? 3. Які міста існували на Русі на початку X ст., за повідомленням Нестора Літописця? Знайдіть їх на карті.

Дружинники київського князя.
Сучасний малюнок

1. Опишіть вигляд та озброєння дружинників київського князя. 2. Порівняйте їх зі слов'янами-воїнами періоду Великого розселення слов'ян.

Заглиблене слов'янське житло.
IX–X ст. 3D реконструкція
історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»

Побут східних слов'ян.
Історична реконструкція

? Робота в парах. Обговоріть і визначте характерні риси, притаманні побуту східних слов'ян доби Київської держави (Русі-України).

літописець повідомляє, що, крім великого князя київського, на Русі існували князі та «світлі бояри». Більшість істориків дотримуються думки, що це були місцеві східнослов'янські племінні князі й вожді, яких підкорили київські князі.

Князі у своєму правлінні спиралися на племінні ради старійшин, яких літописець називає «старцями». Із розповіді Нестора про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь Мал приймав рішення про переговори з київською княгинею Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами.

Спочатку данину на користь Києва збирали, як ви вже знаєте, зі східних слов'ян у формі полюддя. Приблизно в другій половині X ст. воно втратило своє значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Відтепер намісники збирали данину та передавали її до Києва. Данину, як стверджує Нестор, збирали на Русі від окремого будинку — «диму». Більшість населення Русі, яке обкладалося даниною, становили вільні селяни, або «люди», і ремісники. Існував також нечисленний прошарок залежних людей, або «челядинів».

2. Життя людей у селі. У IX–X ст. більшість населених пунктів Київської держави становили села. Їхні жителі займалися землеробством, присадибним тваринництвом і промислами (мисливством, рибальством, бортництвом тощо).

Археологічні дослідження дозволили історикам дізнатися про те, який вигляд мали сільські поселення на Русі. Вони розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення сільського господарства природними умовами. Це були неукріплені поселення з 30—50 селянських садиб. Окремі садиви розміщувалися довільно, без дотримання якого-небудь плану. Тобто їхні жителі селилися там, де їм

Житло східних слов'ян. Історична реконструкція

? Яку інформацію про житло, заняття та повсякденне життя східних слов'ян можна отримати за ілюстрацією?

Полюддя. Художник К. Лебедев

подобалося, намагаючись не змінювати природу, а пристосовуватися до неї.

До складу селянської садиби входили житлові та господарські будівлі. Її господар вів власне самостійне господарство, маючи для цього майже все необхідне. Розміри житла дозволяють висунути припущення, що селянська сім'я складалася, як правило, із шести-семи осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, знаряддя для обробітку землі й збирання врожаю.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну громаду, яку називали «**верв**», або «**мир**». Члени громади були пов'язані круговою порукою, разом відповідали за сплату данини та вчинені на її території злочини.

Мешканці окремих громад не мали міцних зв'язків і жили відокремлено. За свідченнями літописця, для укладання шлюбів улаштовувалися спеціальні «ігрища між селами». Місцями для зустрічей представників громад найчастіше ставали погости, де були спільні кладовища. Тут відбувалися релігійні свята, періодичні торги, збирання данини тощо.

У IX—X ст., як засвідчують дані археології, на Русі вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель та була досить значною густота населення.

3. Міста і міське життя. Виникнення найдавніших поселень міського типу на Русі історики відносять до третьої чверті I тис., коли в середовищі східних слов'ян розгорталися етнічні й державотворчі процеси. У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець називає східнослов'янські поселення **градами**. Зокрема, розповідаючи про уличів, тиверців, він пише, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні». На думку дослідників, східнослов'янські гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен, фортецями в прикордонних районах. Їхні залишки знайшли в Києві, Чернігові, селі Зимне поблизу міста Володимира-Волинського, селі Пастирське на Черкащині та інших місцях.

Слов'янські гради були осередками, із яких за сприятливих умов виникли міста. Проте багато з них так і не стали містами через те, що їх спалили кочовики або залишили через несприятливі обставини жителі.

У IX — першій половині X ст. в Київській державі, за повідомленням літописця, уже існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Полоцьк, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав, Пересечен, Вишгород, Іскоростень.

Існування на Русі досить значної кількості міст у IX ст. знаходить підтвердження у творах тогочасних арабських авторів. Вони постійно згадують про велику кількість міст і навіть наводять їхні назви. Східнослов'янське місто

У житті східних слов'ян землеробство відігравало важливу роль і користувалося особливою повагою. Не випадково свою основну зернову культуру вони називали «житом» (від слова «жити»). Давні язичницькі обряди та весь цикл річних язичницьких свят східних слов'ян відображали глибоко вкорінену традицію вважати обробіток землі джерелом свого існування.

Прикраси східних слов'ян.
Експозиція музею

Садиба заможного киянина.
Реконструкція за знахідками археологів під час будівництва метро на Подолі в 70-х рр. XX ст. Київ

? Опишіть вигляд садиби заможного киянина.

Запам'ятайте дати

IX — перша половина X ст. — у Київській державі (Русі-Україні), за повідомленням Нестора Літописця в «Повісті минулих літ», існувало 16 міст.

Практичне заняття за розділом I

Узагальнення за розділом I

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Варіант 1

Варіант 2

Куйбаба більшість дослідників ототожнюють із Києвом. Більшість міст Русі починалися із фортець-замків. Під їхніми стінами селилися ремісники й купці, а в межах стін перебували князі й військові дружини, які в разі потреби могли захистити місто від ворогів. Варяги називали Русь IX—X ст. «**країною міст (замків)**», або «**Гардарики**».

Міста були центрами розвитку ремісничого виробництва й торгівлі. Проте їхні жителі на Русі, як і в інших містах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом.

Населення міст Русі було неоднорідним за своїм складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські «низи». До першої групи населення належали князі, бояри, жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу становили бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

Висновки

- У IX—X ст. на Русі встановилася форма правління державою, за якої головною фігурою був князь, що управляв країною за допомогою військової дружини.
- У складі населення Київської держави в IX—X ст. сформувалася панівна верства, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри та князівські дружинники.
- Більшість населення Русі складали вільні селяни, які жили в селах і займалися господарством.
- Міста відігравали роль важливих соціально-економічних, політичних і культурних центрів країни. Вони були тісно пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, були осередками ремесла, торгівлі, державної влади й управління.

Запитання та завдання

- ♦ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Аукціон». **Правила гри.** Учні та учениці можуть «придбати» бали за свої історичні знання, отримані за розглянутим матеріалом. Для цього вони наводять правильні твердження за змістом параграфа. Повторювати твердження не можна.
- ▲ 2. Охарактеризуйте склад населення й систему управління Київською державою. 3. Назвіть риси, характерні для життя людей у селах. 4. Як відбувався розвиток руських міст у IX—X ст.?
- ★ 5. **Колективне обговорення.** Якою мірою людина на Русі-Україні могла впливати на життя своєї громади й держави? Чи відчувала вона себе захищеною? Поясніть свою думку. 6. **Робота в малих групах.** Визначте спільне й відмінне в розвитку міст і сіл Русі. 7. Покажіть на карті 16 міст Київської держави (Русі-України), про які повідомляв Нестор Літописець.
- ★ 8. **Робота в парах.** Підготуйте розповідь про уявну мандрівку купців землями Русі IX—X ст. із відвідинами її декількох міст і сіл.

Розділ II. Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X — у першій половині XI ст.

§ 6. Київська держава (Русь-Україна) за Володимира Великого

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про внутрішню і зовнішню політику князя Володимира Великого; про передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської держави (Русь-України); як відбувалося територіальне зростання Русі за князювання Володимира; про князя Володимира Великого як особистість і державного діяча; що таке «червенські міста», «міжусобна війна», «звичаєве право», «Устав земляний», «Змієві вали», «златники», «срібники», «шлюбна дипломатія».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги? 2. Які східнослов'янські союзи племен входили до складу Київської держави за правління князя Святослава? 3. Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні другого Болгарського походу? 4. Коли, за повідомленням літописця, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Київської держави?

1. Міжусобна війна Рюриковичів. Початок правління князя Володимира. Після смерті Святослава між членами династії Рюриковичів почалася боротьба за владу. Олег і Володимир не хотіли визнавати старшого брата та коритися владі нового великого князя київського **Ярополка**.

У свою чергу, Ярополк вирішив приборкати братів і розпочав із ними **міжусобну війну**. У 977 р. Ярополк вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрати її в Олега. Олег програв битву зі своїм старшим братом і загинув. Приєднавши Деревлянську землю, Ярополк того ж року захопив Новгород і вигнав звідти Володимира, який утік до Швеції. Звідти він повернувся із сильною варязькою дружиною та рушив на Київ. Унаслідок нетривалої війни між братами Ярополк був убитий варягами. Великим князем київським став **Володимир**.

Князь Володимир продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не увійшли до складу Русі або відпали в попередні роки. У **981 р.** Володимир відвоював у поляків територію «**червенських міст**» (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут збудували фортецю Берестя, а на Волині заснували нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, у 981 р. — білих хорватів, а в 984 р. — радимичів.

Карта «Київська держава (Русь-Україна) за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого»

Міжусобна війна — незгода, розбрат, боротьба за владу між суспільними групами або окремими особами в державі.

«Устав земляний» — нормативно-правовий акт, нібито (за повідомленням Нестора Літописця) прийнятий київським князем Володимиром.

Звичаєве право — затверджене державою правило поведінки, що склалося історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Затверджується на основі звичаю, а не тексту закону.

Князь Володимир (960 (963)—1015) був позашлюбним сином Святослава й рабині його матері Малуші. Ще хлопцем був посаджений батьком у намісники Новгороду. Перемігши в боротьбі між братами за батькову спадщину, у 980 р. він став єдиновладним правителем Київської держави. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Русі-України. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як талановитий політик, правитель і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважається запровадження на Русі християнства.

Внутрішня будова «Змієвих валів». Сучасна реконструкція

? Опишіть за ілюстрацією особливості внутрішньої будови «Змієвих валів».

За часів Володимира під владою київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. У цілому завершився процес формування державної території Київської держави (Русі-України).

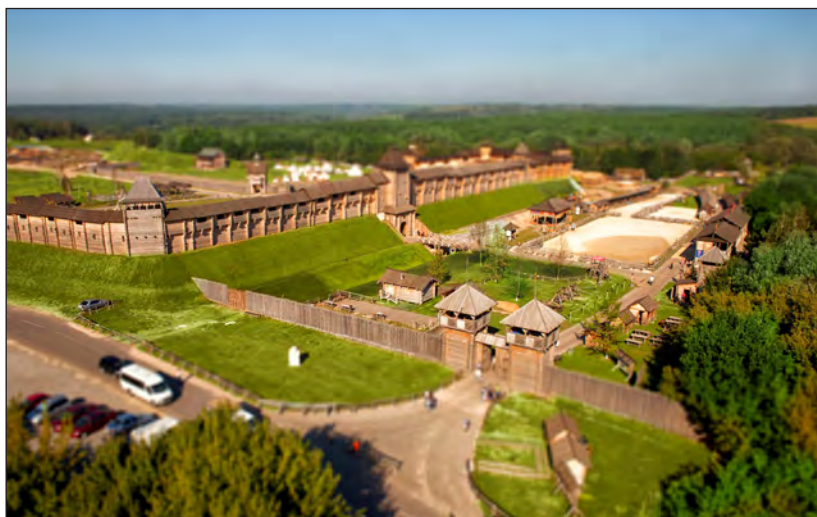
2. Внутрішньополітичні перетворення князя Володимира. У своїй діяльності Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Русі. Близько 988 р. він здійснив адміністративну реформу, позбавивши влади місцеву племянну знать і посадивши у княжіннях намісниками своїх десятых синів. За переказами «Повісті минулих літ», він нібито провів також правову реформу, запровадивши «Устав земляний» — зібрання норм усного звичаєвого права, що базувалося на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення військової реформи. Замість найманців-варягів князю почали служити «мужі краці» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «Змієві вали».

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «стольного града» Києва. На початку його князювання розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею в 10 га. Центральну частину міста, або Гору, оточили високі земляні вали з дерев'яними вежами. До нього прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом країни. Проте ста-

«Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, протягаючись майже на 1000 км уздовж проток Дніпра. Висота валів досягала 10 м, їх доповнювали дерев'яні фортеці й стіни. Назва походила від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони начебто запрягали змія в плуг й орали гігантські борозни, доки він не сконав. У фортецях на «Змієвих валах» постійно перебували загони дружинників. Роз'їзди дозорців, або богатирів, як їх називали в билинах, несли в степу «заставу богатирську» й попереджали гарнізони фортець про появу ворога. Для того щоб дістатися Києва, печенігам необхідно було здолати чотири бар'єри, розташовані на річках Сула, Трубіж, Остер, Десна та Стугна. Між Києвом та останньою оборонною лінією на Стугні було збудовано місто-табір Білгород, де зосереджувалися додаткові сили. Фортеці на оборонних лініях стояли на відстані 15—20 км одна від одної. Про наближення ворога сусідів повідомляли за допомогою диму або вогню із сигнальних веж.

Сучасна реконструкція укріплень «міста Володимира» та його об'єктів у V—XIII ст. у «Парку Київська Русь». Київ

? Які факти свідчать про те, що «місто Володимира» для свого часу мало міцні укріплення, а його будівничі — високу майстерність?

ра віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян-язичників вважали «варварами». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Русь-Україну.

3. Запровадження князем Володимиром християнства на Русі. Вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка — віровченні найвпливовішої держави тогочасного світу. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II Болгаробійця звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь поставив умову: сестра імператора Анна має стати його дружиною. Володимир, у свою чергу, зобов'язувався охреститися разом із народом своєї країни. Складність ситуації примусила Василя II погодитися на це, хоча за традицією візантійські принцеси виходили заміж лише за рівних собі осіб.

За допомогою 6-тисячного війська київського князя заколот вдалося придушити, але імператор не квапився виконувати свою обіцянку. Князь Володимир у **988 р.** захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Там він охрестився й узяв шлюб із принцесою Анною. Ця подія започаткувала процес хрещення Київської держави. Повернувшись до Києва, Володимир улаштував хрещення населення своєї столиці.

Пізніше було здійснено хрещення населення інших земель Русі. У літописі Нестор розповідає про всі події, пов'язані із запровадженням християнства під 988 р., проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Київської держави (Русі-

Хрещення князя Володимира.
Художник В. Васнецов

? Коли відбулася зображена подія?

«Повість минулих літ» про хрещення киян

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями...

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І приволявши його, кинули його у Дніпро...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде»... А на завтра вийшов Володимир із попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи стоячи молитви творили.

Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, як, за повідомленням літописця, відбулося хрещення киян. 2. Як, на вашу думку, хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення князь Володимир, наказавши бити палицями статую Перуна? 3. Яким є ставлення Нестора до подій, про які він розповів? Чому ви так вважаєте?

Хрещення киян.
Художник К. Лебедев

На підставі розповіді Нестора Літописця та картини складіть розповідь про те, як відбувалося хрещення киян.

За наказом князя Володимира в Києві протягом 989—996 рр. збудували церкву Богородиці. Це був перший на Русі кам'яний храм, створений руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десяту частину власних прибутків, тому її називали Десятинною. Ікони, хрести й церковний посуд для храму Володимир привіз із Херсонеса. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'яному шиферному саркофазі перепоховали останки княгині Ольги. Тут згодом поховали й самого Володимира та його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинна церква була зруйнована в XIII ст. під час монгольської навали.

Україні). Християнство сприяло руйнуванню залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас християнство стверджувало рівність усіх перед Богом.

Воно долучило Київську державу до кола цивілізованих держав свого часу. Християнство зміцнило міжнародний авторитет Русі. Хрещення Русі не призвело до політичного підпорядкування Київської держави Візантійській імперії, а відкрило новій християнській спільності можливості для відносин із далекими й близькими сусідами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світогляді східних слов'ян, стало фундаментом для формування нових підвалин у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

4. Зовнішня політика князя Володимира. Князь Володимир був сильним і войовничим правителем, який здійснював активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні контакти.

Зокрема, як ви вже знаєте, князь відвоював у Польщі загарбані нею «червенські міста». У 985 р. він також завоював землі ятвягів — литовського племені, яке жило в лісах між Польщею і Литвою. За свідченням ісландсько-

го літописця, Володимиру сплачували данину всі племена, що жили від Німану до Фінської затоки.

Київська держава за князя Володимира остаточно відмовилася від односторонньої, спрямованої тільки на Візантію дипломатії та почала розвивати відносини із Західною Європою. Так, двічі відвідували київського князя (у 988 та 991 рр.) послы Папи Римського. У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Риму. Відбувалися обміни посольствами зі Священною Римською імперією.

Прагнучи захистити південні кордони Київської держави, князь не лише здійснював військові походи проти печенігів, але й уклав мир із болгарами. Із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі. При цьому він успішно запобіг спробам візантійців зробити Русь залежною від себе державою. Налагодивши зв'язки з Папою Римським, він змусив Візантію, яка не бажала розширення сфери його впливу на Русь, ставитися до русичів, як до рівних.

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики так званої «шлюбної дипломатії» та активно її застосовував після прийняття Київською державою християнства для збереження дружніх відносин з іншими країнами. Кожен такий шлюб із представниками правлячих династій європейських країн ставав своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз. Старший син Володимира Святослав був одружений із дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав став зятем шведського короля Олафа. Одна дочка князя Премислава була одружена з угорським королем Владиславом Лисим, а друга Предслава — із чеським королем Болеславом Рудим.

Висновки

- В історію Київської держави (Русь-України) князь Володимир увійшов як активний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни.
- Територія Київської держави наприкінці князювання Володимира Великого досягла 800 км² і загалом відповідала межах розселення східнослов'янської спільноти.
- Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Київської держави визначило подальший розвиток країни. Завдяки введенню християнства Русь змогла увійти до кола християнських держав світу та підтримувати рівноправні відносини з ними.
- Наприкінці X — на початку XI ст. Київська держава (Русь-Україна) досягла значної могутності, зміцнила своє внутрішнє становище та міжнародний авторитет.

Свідченням визнання заслуг князя Володимира на Русі стало звеличення його народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» і приєднання православною церквою до лику святих. На Заході Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству».

Пам'ятник князю Володимиру в Києві. 1853 р. Скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт. Сучасний вигляд. Це найстаріший скульптурний пам'ятник Києва, що став одним із символів міста

? Підготуйте розповідь про створення зображеного пам'ятника.

Запам'ятайте дати

988 р. — початок запровадження князем Володимиром Великим християнства як державної релігії Київської держави (Русь-України).

Хрещення русичів. Мініатюра з Радзивиллівського літопису

Купель у Корсуні (сучасний Севастополь), збудована в 1997 р. на ймовірному місці хрещення князя Володимира

Як відбулося хрещення князя Володимира?

Для того щоб світ дізнався про нову християнську державу Русь-Україну, за князювання Володимира Великого вперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібниках» було зображено князя Володимира з атрибутами влади (у короні, сидячи на троні та з гербом — «тризубом»). На зворотному боці монет карбували зображення Христа Спасителя.

Запитання та завдання

- ♦ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Вігадайте дату/термін». **Правила гри.** Ведучий(-а) загадує дату або термін, записує на картці та кладе її в конверт. Діти мають право поставити йому (їй) визначену кількість запитань (наприклад десять), щоб з'ясувати, про що йдеться. Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
- ★ 2. Розкажіть про початок правління князя Володимира Великого. 3. Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Київської держави? Обґрунтуйте свою думку. 4. Як відбулося хрещення Русі? 5. **Робота в малих групах.** Обговоріть і сформулюйте причини й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської держави. 6. **Робота в парах.** Порівняйте зовнішню політику князя Володимира Великого та перших київських князів.
- ★ 7. **Колективне обговорення.** Чи є правильним твердження, що після прийняття християнства князь Володимир визначив подальший напрям розвитку Київської держави (Русі-України)? Чому? 8. Покажіть на карті територію Київської держави наприкінці князювання Володимира та визначте, якими були її межі на півночі, сході, півдні й заході. 9. Розташуйте у хронологічній послідовності відомості про правління князя Володимира. 10. Продовжте складання таблиці «Князі Київської держави (Русі-України)» (с. 17).
- ★ 11. **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді: 1) У «Повісті минулих літ» Нестор писав про князя Володимира Великого, що «він є новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим улави́вся римський імператор Константин. Чому літописець порівнює князя Володимира саме з ним? 2) Німецький найманець, який у 1018 р., уже після смерті князя Володимира, під час міжусобної війни його нащадків, потрапив до Києва, був вражений його вісьмома ринками, 400 церквами, багатонаціональним натовпом на його майданах. Німець зустрів там скандинавів, франків, греків, данців, вірмен. Які висновки про тогочасне становище Київської держави та її столиці можна зробити за цими фактами? 12. Якими є моральні цінності християнства (за необхідності зверніться до додаткових джерел)? Поміркуйте, як прийняття християнства вплинуло на цінності населення Київської держави.

«Златник» князя Володимира (лицьовий бік)

«Срібник» князя Володимира (зворотний бік)

Опишіть, що зображено на «златниках» і «срібниках» князя Володимира.

§ 7. Київська держава (Русь-Україна) за правління князя Ярослава Мудрого

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалася міжусобна війна між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві; про внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава; про внесок князя Ярослава в культурно-освітнє й церковне життя Русі; про князя Ярослава Мудрого як особистість і державного діяча; що таке «Руська правда», «правові норми», «кодифікація», «лавра», «митрополія», «митрополит», «єпископ».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава після смерті батька? 2. Як відбувалося формування державної території Русі за князювання Володимира? 3. Що було зроблено для зміцнення князівської влади Святославом і Володимиром? 4. У чому за твердженням літописця, полягала правова реформа князя Володимира? 5. Що таке «шлюбна дипломатія»? Із якою метою її здійснював князь Володимир?

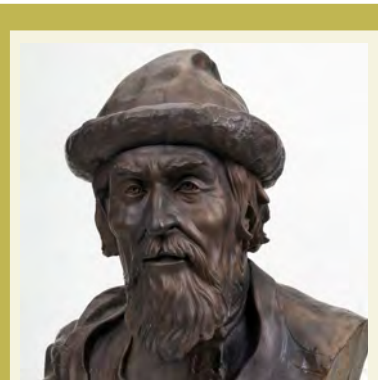
1. Боротьба синів Володимира за великокнязівську владу. Утвердження Ярослава в Києві.

Незадовго до смерті Володимир призначив спадкоємцем великокнязівського престолу свого молодшого сина Бориса. Проте, коли в 1015 р. князь помер, владу в Києві захопив його пасинок Святополк Ярополкович. Між синами Володимира Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком спалахнула жорстока міжусобна війна за великокнязівську владу.

У цьому протистоянні загинули Борис, Гліб і Святослав. Літописець стверджує, що братів вбили за наказом Святополка. Проти вбивці своїх зведених братів, який захопив владу в Києві, виступив **Ярослав**, що княжив тоді в Новгороді. Ярослава підтримували новгородці й варяги, а Святополка — печеніги.

Святополк утік до Польщі просити допомогу у свого тестя короля Болеслава Хороброго. Останній під приводом допомоги зятю спочатку захопив «червенські міста», а потім разом зі Святополком підкорив Київ. Узимку 1018—1019 рр. Ярослав звільнив Київ. Святополк утік до печенігів і навесні 1019 р. з великим військом рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік із поля бою та незабаром загинув.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмуторокані. Він спробував захопити владу в Києві, але «не прийняли його кияни». Унаслідок Лиственської битви, яка сталася в 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру й правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно та став «самовладцем Руської землі».

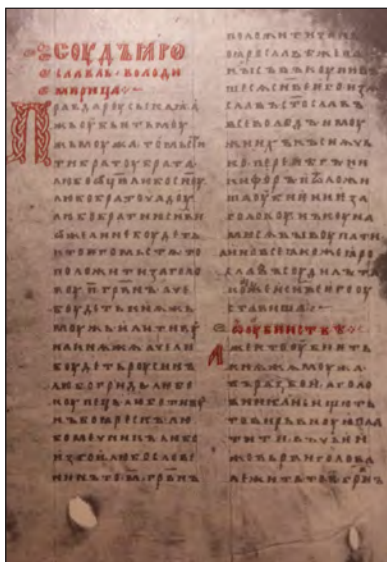

Скульптурний портрет Ярослава Мудрого.
Реконструкція М. Герасимова

Князь Ярослав (983 (987)—1054) — син Володимира Святославича. Був посаджений батьком намісником спочатку до Ростова, а потім до Новгорода. Після смерті Володимира, перемигши у війні з братами, став київським князем. Проте до 1036 р. правив Руссю разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Київської держави як правитель, який докладав багато зусиль для її зміцнення, захисту кордонів, розвитку господарства й розширення міжнародних зв'язків. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

Історик, археолог і скульптор Михайло Герасимов створив понад 200 скульптурних портретів-реконструкцій історичних осіб. Він опанував спосіб відновлення зовнішнього вигляду людини за скелетними залишками. Однією з його найвідоміших праць є скульптурний портрет київського князя Ярослава Мудрого.

Правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються й охороняються державою.
Кодифікація — засіб систематизації правових норм; упорядкування якого-небудь тексту.

Сторінка «Руської правди»

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій. А було ж печенігів без числа, Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

? Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, як князь Ярослав розташував свої війська. 2. Де відбулася битва? 3. Яким був результат битви?

2. Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава.

Доба правління князя Ярослава, названого пізніше **Мудрим**, стала періодом розквіту й найвищого піднесення Русі.

На початку свого князювання Ярославу довелося доклати чимало зусиль для захисту Русі від нападів печенігів. Він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди змогли подолати ці укріплення й у **1036 р.**, як розповідає літописець, прорватися до Києва (існує також думка, що ці події могли відбутися в 1071 р.).

Здобувши перемогу, Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. На місці битви, за повідомленням літописця, було збудовано Софійський собор (назва походить від грецького слова «софія» — мудрість), присвячений Мудрості Господній. Проте це не підтверджується сучасними дослідженнями графіті — написів доби Русі на стінах собору та аналізом іноземних писемних пам'яток.

За князювання Ярослава було укладено першу писемну **кодифікацію правових норм** звичаєвого права Русі, що дістала назву «**Правда Ярослава**». Вона містила 18 статей і стала основою «**Руської правди**» — першого писаного зведення норм права Київської держави (Русі-України). «Правда Ярослава» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кривавої помсти продовжував діяти, як і раніше.

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної війни між синами Володимира. Опорою князя були бояри, а в головних містах Русі він посадив своїх синів.

Багато зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Князь укріпив Київ, звівши «**місто Ярослава**» — нову систему укріплень із ровами й земляними валами заввишки 14 м із міцними дубовими стінами та вежами, яка простяглася на 3,5 км. Могутність цих укріплень не мала рівних на Русі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «**міста Володимира**».

За зразком візантійської столиці звели Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва. Також було збудовано Софійський собор і закладено Георгіївський та Ірининський монастирі. Імовірно, близько **1051 р.** чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — **Києво-Печерську лавру**.

3. Церковне та культурно-освітнє життя. З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець зазначає, що сам князь читав книжки вдень і вночі, організовував переклад творів із «гречизни слов'янською мовою». За Ярослава створили перший літописний звід 1037—1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка зберігалася при Софійському соборі. У ній налічувалося до 900 примірників книжок, що для Середньовіччя було дуже великою книгозбірею.

Князь Ярослав опікувався церквою, віддаючи їй десяту частину своїх прибутків. Церкви й монастирі були осередками освіти — при них працювали школи. Князь постійно наголошував, що священники мають «навчати людей». Існування Київської **митрополії**, яка підпорядковувалася константинопольському патріарху, у документах датовано **1039 р.** Митрополитом був єпископ, призначений з Константинополя, а його резиденцією став Софійський собор.

Лавра — назва великого та впливового православного чоловічого монастиря, підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.

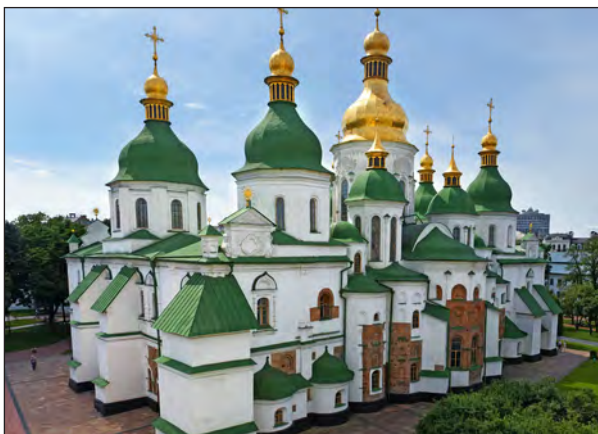
Митрополит — вище звання православних єпископів.

Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.

Золоті ворота Києва.
Сучасна реконструкція

? Опишіть вигляд головної брами Києва часів Ярослава Мудрого.

Софійський собор у Києві. Реконструкція (ліворуч) і сучасний вигляд (праворуч)

? Порівняйте зображення реконструкції Софійського собору часів Ярослава Мудрого та його сучасний вигляд.

Анна Ярославна — королева Франції. Невідомий художник

Реймське Євангеліє — церковнослов'янський пергаментний рукопис, знаменита київська пам'ятка першої половини XI ст. За однією з версій, це найдавніша вітчизняна книга з бібліотеки Ярослава Мудрого, яку привезла до Франції донька князя Анна Ярославна.

Доньки Ярослава Мудрого. Фреска Софійського собору в Києві

? Як звали дочок Ярослава Мудрого? За яких європейських правителів вони вийшли заміж?

У 1051 р. за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів без погодження з константинопольським патріархом уперше обрав загальноруським митрополитом русича **Іларіона**. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого призначив константинопольський патріарх.

Із-поміж інших священнослужителів християнської церкви Іларіон вирізнявся талантом письменника. Головним його твором стало **«Слово про закон і благодать»**. Цей давньоукраїнський богословський трактат, створений у **1037—1050 рр.**, є найдавнішою пам'яткою оригінальної літератури Київської держави. «Слово...» стверджувало самостійність Київської держави та її церкви, заперечувало претензії Візантії на управління нею.

4. Зовнішня політика князя Ярослава. Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями в Польщі після смерті короля Болеслава Хороброго, він у 1030—1031 рр. відвоював у поляків «червенські міста». На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки та заснував на завойованих землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямом зовнішньої політики Київської держави залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією були дружніми. Руські дружини воювали разом із візантійцями за тисячі кілометрів від рідної землі. Зокрема, у 1038—1041 рр. завдяки допомозі руського війська візантійці змогли втримати острів Сицилія, який намагалися захопити араби.

У 1043 р. спалахнула війна між Київською державою та Візантією, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями й недружнім поведінням візантійського імператора з Ярославом. Морський похід русичів на Константинополь закінчився поразкою. Проте через деякий час візантійці змушені були шукати шляхів примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посідала «шлюбна дипломатія». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира I третю з дочок Володимира, свою сестру Марію-Добронегу, а свого сина Ізяслава одружив із дочкою польського князя Мешка II. Цей союз закріпив за київським князем «червенські міста». Син Ярослава Ізяслав був одружений із сестрою польського короля Казимира I, Святослав — із принцесою Одою, дочкою бременського графа Лєопольда з Німеччини. За європейських правителів вийшли заміж також дочки князя: Анна — за французького короля Генріха (Анрі) I, Анастасія — за угорського короля Андраша I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III Суворого, Агата — за англійського короля Едварда Вигнанця.

При дворі Ярослава Мудрого знайшли притулок колишні монархи — норвезький король Олаф II Святий, англійський король Едмунд Залізний Бік та його син Едвард Вигнанець. Великий князь київський підтримував союзні відносини з імператорами Священної Римської імперії Генріхом II, Конрадом II та Генріхом III.

Висновки

- Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Київської держави (Русі-України). У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта й церковне життя.
- За правління Ярослава Мудрого Русь-Україна перетворилася на велику й могутню державу середньовічної Європи. Вона сягнула вершини свого розквіту, ставши в один ряд із тогочасними провідними європейськими країнами: Візантійською та Священною Римською імперіями.

Запитання та завдання

- ♦ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Запитання — відповідь». **Правила гри.** Учні та учениці підписують роздані ведучим(-ою) гри картки й записують на них будь-які запитання за розглянутою темою. Картки збирають, перемішують й роздають знову. На зворотному боці картки той(-а), хто відповідає, указує своє прізвище й записує відповідь на запитання.
- ▲ 2. Розкажіть, як відбувалися міжусобна війна між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві. 3. Охарактеризуйте внутрішньополітичну діяльність Ярослава. 4. Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє й церковне життя Русі-України? 5. **Робота в парах.** Порівняйте зовнішню політику князя Ярослава та його попередників.
- ★ 6. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що князь Ярослав Мудрий своєю діяльністю сприяв зміцненню християнства в Київській державі? Чому? 7. Порівняйте за картою територію Київської держави наприкінці князювання Володимира та Ярослава. Зробіть висновок про їхній внесок у формування державної території Русі. 8. Розташуйте у хронологічній послідовності відомості про правління князя Ярослава Мудрого. 9. **Робота в малих групах.** Порівняйте внутрішню й зовнішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого з політикою перших руських князів (за напрямками). 10. Завершіть складання таблиці «Князі Київської держави (Русі-України)» (с. 17).
- ★ 11. Історики часто називають князя Ярослава «тестем Європи». Поясніть, чому. 12. **Робота в парах.** За додатковими джерелами складіть історичний портрет Володимира Великого, Ярослава Мудрого або Анни Ярославни (за вибором). 13. Яких цінностей, на вашу думку, дотримувався у своєму житті Ярослав Мудрий?

Запам'ятайте дати

1036 р. — розгром Ярославом печенігів під Києвом.

1051 р. — перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир.

У Франції Анна Ярославна відома як «донька короля Русі». Після смерті Генріха (Анрі) I вона жила у французькому місті Санліс і заснувала тут жіночий монастир і церкву. У 2005 р. Анні Київській було встановлено пам'ятник у цьому місті.

Пам'ятник Святим Борису і Глібу — покровителям міста. Скульптори Б. Крилов, О. Сидорук. 2011 р. Вишгород

? Що вам відомо про братів Бориса та Гліба?

§ 8. Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі-України

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про політичний устрій Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.; якими були особливості становища представників різних верств населення; про сутність феодальних відносин у Київській державі; про стан розвитку господарства й торгівлі; що таке «централізована монархія», «імперія», «князівська рада», «домен», «уділ», «соціальна верства», «сюзерен», «гривна», «віче», «вотчина», «помістя».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Що таке «дружинна держава»? 2. Яким був склад населення Русі в IX—X ст.? 3. Що ви знаєте про систему управління Руссю в IX—X ст.? 4. Яким було життя людей у селах та містах Русі в цей період? 5. Що таке феодалізм? 6. **Робота в парах.** Обговоріть, якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Європі?

Централізована монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру. **Імперія** — велика монархічна держава; територіальна державна система, усередині якої цілі народи вважаються панівними або підлеглими (М. Дойл, британський вчений).

Васал — у середньовічній Європі феодал, що отримував земельні володіння та був залежним від іншого, більш могутнього сеньйора. На Русі удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя київського й самі мали васалів-дружників, надаючи їм землі в умовне володіння.

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, на яких приймали рішення з важливих громадських і державних справ.

1. Політичний устрій. За правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого Київська держава (Русь-Україна) за державним устроєм стала **централізованою монархією** й однією з європейських середньовічних імперій.

У цей час монархія на Русі існувала у формі одноосібної влади великого київського князя. Лише деякий час після міжусобної війни між синами Володимира князь Ярослав спільно правив державою зі своїм братом Мстиславом. Великий князь київський у цей час уже став повноправним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше. Удільні князі, нащадки колишніх східнослов'янських племінних князів, були **васалами** Києва.

Князь був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені. Зовнішні відносини з іноземними державами були його винятковим правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчо-судову, виконавчу й військову владу. Він установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Правду Ярослава».

Військову підтримку діяльності князя забезпечувала дружина, що перебувала у васальній залежності від нього.

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства. Із радою князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладання мирних угод та династичних шлюбів, установлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо. Зокрема, за повідомленням Нестора Літописця, напередодні прийняття християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри.

Певне місце в системі державного правління посідало **віче**. Цей орган влади зберігався як залишок старих відносин і продовжував слов'янську традицію племінних збо-

**«Повість минулих літ»
про обрання нової віри князем Володимиром**

У рік 987. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: “Прийми закон наш”. Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу... Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові».

- Робота в парах.** 1. Обговоріть і визначте, хто був ініціатором скликання ради. 2. Із якою метою князь скликав раду? 3. У який спосіб члени ради могли впливати на рішення князя?

Князь Володимир обирає віру.
Художник І. Еггінк

Опишіть зображену художником подію.

рів. Проте роль віча за доби існування на Русі централізованої монархії стала досить незначною.

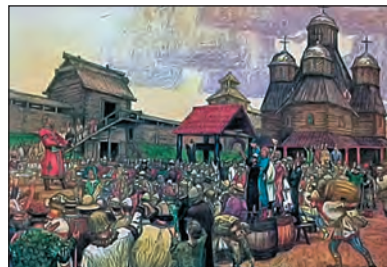
2. Становлення феодальних відносин. Основні верстви населення. У країнах Центральної та Західної Європи Середньовіччя, як ви вже знаєте, стало періодом становлення феодальних відносин. За часів Київської держави феодальне суспільство сформувалося також у східних слов'ян.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розпаду родоплеменних відносин. Спочатку вільні селяни-громадівці віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплеменній знаті. У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя та його дружини. Збір данини мав назву полюддя.

Близько X ст. київські князі захопили та привласнили землі громад. За великим київським князем визнавалося право на верховне володіння всією землею Київської держави. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменив** — особистих володінь **удільних князів**.

Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив племенних князів права управляти землями й передав їх своїм синам. Спочатку ці володіння були умовними, і великий київський князь у будь-який час міг їх відібрати.

Наступним кроком у становленні феодальних відносин стала поява в XI ст. земельної власності, верхівки служилої знаті (бояр) і православної церкви. У X—XI ст. на Русі почали формуватися васальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам право «корм-

Віче. Художник В. Васнецов

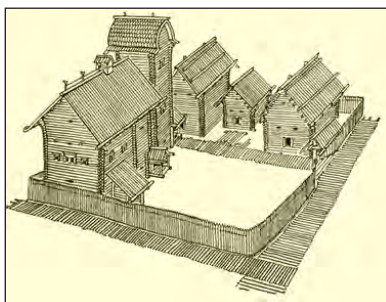
Спираючись на ілюстрацію, опишіть, як відбувалося віче.

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділ — у Київській державі (Русі-Україні) так називали адміністративно-територіальну одиницю, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, яку надавали за службу у війську чи при дворі. Її не можна було заповідати, продавати тощо.

Боярське помістя.
Сучасний малюнок

? Який вигляд мало боярське помістя?

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначено певним спільним обсягом прав та обов'язків.

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

ління» — вони могли залишати собі податки, які сплачувало населення певної території.

Деяко пізніше, імовірно, наприкінці XI ст. з'явилися боярські **вотчини**, які їхні власники могли передавати своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього виникнення могли бути землі, із яких стягувалися податки (для дружинної верхівки), або землі родової спільноти (для родоплемінної знаті).

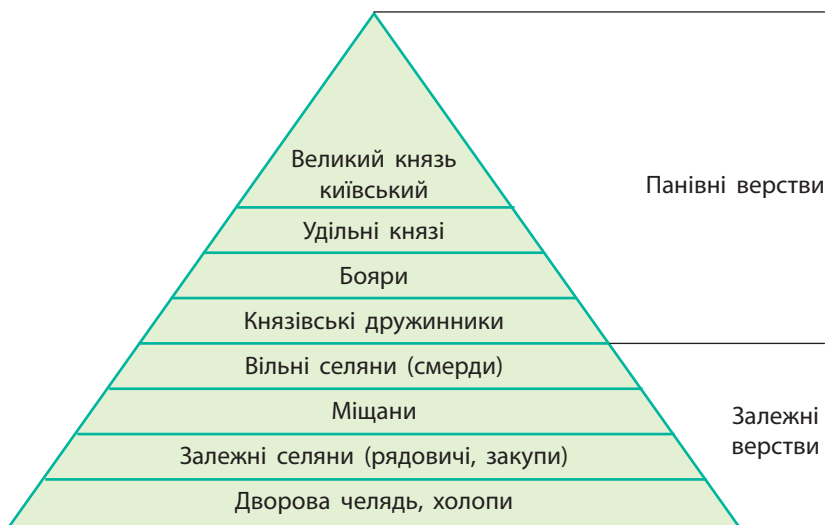
Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення служби, на думку деяких дослідників, виникла на Русі з XII ст. Вона не передбачала для господаря **помістя** можливості передавати землі в спадок, продавати, дарувати тощо без згоди князя.

Становлення феодальних відносин вплинуло на склад суспільства Київської держави. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних соціальних **верств** населення.

Особливістю феодальних відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної і Центральної Європи, тут не сформувалася розгалужена система відносин між сеньйорами й васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або **сюзереном**, що мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші удільні князі, бояри й дружинники були його васалами. Роздавати землю удільні князі й бояри права не мали.

Суспільство Русі поділялося на панівні й залежні верстви населення. До **панівних верств** належали князі, бояри та дружинники, до **залежних** — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь (холопи). Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило

СОЦІАЛЬНА ПІРАМІДА:
ОСНОВНІ ВЕРСТВИ НАСЕЛЕННЯ ТА СИСТЕМА ЗАЛЕЖНОСТІ
КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (РУСЬ-УКРАЇНИ)

ло до панівної верстви. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та інші) і рядових священнослужителів.

Найбільшу частину населення становили **смерди** — особисто вільні селяни-громадівці, що мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були **закупи** та **рядовичі**. **Закупами** називали тих селян, які через різні обставини втратили своє господарство й змушені були працювати на землевласника за грошову позичку (купу). Тих селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали **рядовичами**. Зовсім безправними були дворова челядь і холопи. До **челяді** належали особи, які втратили своє господарство й працювали на феодала. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. **Холопами** ставали переважно військовополонені, їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

У складі **міщан** більшість становили вільні ремісники й торговці, які сплачували податки та виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники й купецтво почали об'єднуватися в артілі й спілки за фаховими ознаками.

3. Розвиток господарства. Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Київської держави залишалося, як і раніше, сільське господарство. Особливо значного розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі залежно від ґрунтів використовували плуг, рало або соху. Тягловою силою були коні та воли. У лісових районах Русі залишалася підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

Успішно розвивалися також городництво, садівництво та присадибне скотарство.

Серед промислів найпоширенішими були мисливство, рибальство та бджільництво. Продукти мисливства, особливо хутро, руські купці везли до інших країн. Русичі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Мед і віск також вивозилися для торгівлі за кордон.

У Київській державі в цей період існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, із заліза в цей період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів.

Витонченістю й досконалістю характеризувалися руські **ювелірні вироби**, виготовлені в техніці **черні та перегородчастої емалі**.

Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Русь-Україну країною, майстри якої відкрили мистецтво **черні та перегородчастої емалі**.

Мистецтво **черні русичі** опанували в X ст. Так називали чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й наступного заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці **черні** виготовляли срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо. Мистецтво **перегородчастої емалі** руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантіївців. Воно полягало в тому, що на поверхню золота або срібла напаявалися тонкі дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різнокольоровою склоподібною масою. Далі річ клали на жаровню, де емаль плавилася, а потім застигала. Емалями прикрашали князівські корони, медальйони, хрести, оклади церковних книг.

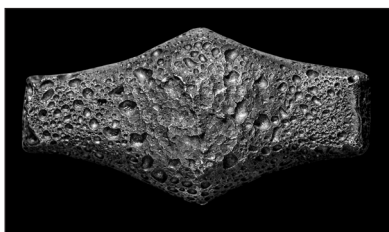
Колти. Золото, емаль.
Експозиція музею

? За ілюстрацією опишіть ювелірні вироби Київської держави.

Горщик, у якому подавали страви до столу. XI—XII ст.

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, став князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. в грошовому обігу Київської держави переважали арабські срібні монети — диргеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куніці, вивірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому з XI ст. з них почали виробляти срібні зливки — гривні. Київська гривна мала шестикутну форму й масу близько 160 г. Назва «гривна» використовується в усіх давньоруських джерелах. Буква «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., імовірно, під впливом західноукраїнської говірки.

Срібна гривна київського типу

На Русі інтенсивно розвивалося **гончарство**. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, якими оздоблювали храми і палаци.

Високого рівня розвитку в Київській державі наприкінці X — у першій половині XI ст. досягло також **склоробство**. У склоробних майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі.

Велику роль у господарському розвитку Русі відіграла торгівля. Міжнародний торговий «грецький» шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із балтійськими та чорноморськими ринками. «Соляний» шлях підтримував зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи, «залозний» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу везли прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи у Київську державу завозили рибу, напої, предмети озброєння, дорогий посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Розвиток торгівлі зумовив поживлення грошового обігу. Використовували арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

У населених пунктах Русі були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Зокрема, німецький хронік Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

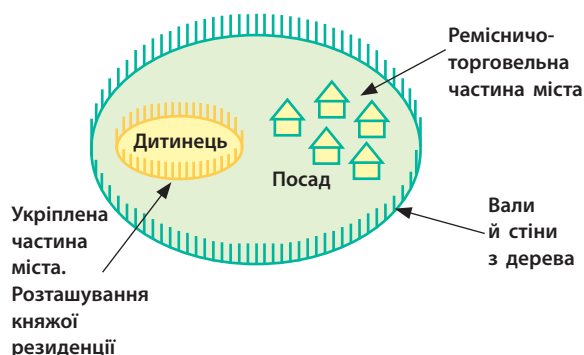
4. Повсякденне життя різних верств населення. Найчастіше русичі оселялися поблизу річок, поряд із лісом. Поряд зі своєю оселею люди будували господарські споруди, улаштовували поле, пасовище, сіножаті. Були також поселення з двох-трьох хатинок. Із часом деякі з них перетворювалися на хутори, що склалися з десяти й більше хатин.

Селянська родина налічувала 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була надзвичайно важкою й виснажливою.

Нові міста в Київській державі виникали з різних причин. Одні об'єднувалися навколо княжих дворів (Київ, Чернігів), інші засновували князі, як, наприклад, Юр'їв. Чимало невеликих міст виникло зі сторожових фортець. Деякі, як, наприклад, деревлянський Іскоростень, — із давніх «градів» — центрів племенних князів.

Центром міста на Русі був добре укріплений **замок (дитинець)**. Навколо розташовувався торговельно-ремісни-

СХЕМА МІСТА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Місто будують. Художник М. Періх

? Робота в парах. Обговоріть і з'ясуйте за схемою, із яких частин складалося місто за часів Київської держави (Русі-України).

? Опишіть за ілюстрацією процес будівництва міста Русі-України.

чий **посад**. У разі небезпеки його жителі шукали захисту в дитинці. У більшості міст Русі великі площі були зайняті городами й садами, залишалися також незабудовані простори — болота, луки, пустки. Тут не було так тісно, як у західноєвропейських містах, тому будинки були невисокими, лише деякі князівські споруди сягали трьох поверхів.

Оселями незаможних городян найчастіше були напівземлянки. У IX—X ст. у Києві й навколо нього, а в XI ст. — усе далі на південь із північних районів Русі поширювалися наземні зрубні будинки із сосни або ялини. Переважну кількість будівель у містах споруджували з дерева, а кам'яні споруди були рідкістю. Багаті будівлі мали сени — відкрити терасу на другому поверсі й терем — верхній ярус, де розташовувалися кімнати. Існувала також кліть — окрема кімната, де зберігалися речі. Із меблів були поширені лави, стіл і скрині. Заможні городяни мали стільці й ліжка, а прості люди спали на скринях або просто на підлозі, на рогожі, й укривалися рядном. У багатих будинках ліжко було вишуканішим: на ньому були шовкові покривала й подушки, соболіні ковдри, перини з пуху й пір'я. Лави вкривали килимами, а столи — скатертинами. Обов'язково були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яна тріска), а заможні — восковими свічками. У торговельно-ремісничих посадах майже в кожному будинку була реміснича майстерня або торговельна лавка.

Заможного й бідного русича завжди було можна розпізнати за вбранням. Селяни носили плетені личаки (лапті), бідні городяни — черевики (взуття, зшите з черев'я — м'якої шкіри із черева тварин). Досить часто і бідні, і багаті городяни носили чоботи (тоді їх називали по-туркеськи «сапоги», слово «чоботи» з'явилося набагато піз-

Карта «Київ у X—XIII ст.»

Чоловічий повсякденний одяг волинян і полян.
Сучасна реконструкція

Житлово-господарський комплекс часів Київської держави.

XI ст. Сучасна реконструкція в Музеї народної архітектури та побуту. Переяслав (Київська обл.)

? Який основний будівельний матеріал використовувався для будівництва осель за часів Київської держави?

Жіночий повсякденний одяг волинян і деревлян.
Сучасна реконструкція

? За малюнками (с. 43—44) визначте характерні риси жіночого і чоловічого одягу східних слов'ян.

ніше). Чоботи-сапоги бували прості або з оздобленої шитвом і перлинами кольорової сап'янової шкіри.

Одяг прості городяни самі кроїли й шили із лляного і вовняного домотканого полотна, а заможні люди замовляли собі вбрання з дорогих іноземних тканин у кравців. Більшість незаможних русичів носила полотняні сорочки, підперезані поясами, і вузькі штани. Зверху вдягали свитку. У прохолодну погоду і городяни, і селяни носили поверх свити плащ із грубого полотна, а взимку — кожух.

Знаць убиралася в каптани нижче колін. Їх оздоблювали багатим шитвом та хутром на рукавах і подолі. Каптан надягали також на сорочку з тонкого полотна й вузькі штани. Його підперізували поясом, а зверху накидали довгий плащ без рукавів, прикріплений пряжкою на правому плечі. Характерною рисою вбрання всіх міщан були різнокольорові тканини, тому існувало чимало майстерень красильників.

Жінки й дівчата поверх довгої сорочки вдягали запаску з грубої тканини, а на них — довгі каптани із широкими рукавами та підперізували їх поясом. Волосся пов'язували тонкою хусткою, зверху надягали капелюх або прикрасу — діадему.

Більшість русичів були невибагливими в їжі. Вони вживали багато дичини та рибу, які смажили, пекли, варили. Дещо пізніше почали їсти м'ясо свійської худоби. Проте прості люди не мали можливості вживати його часто. Варили різноманітні каші. У багатих сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви мастили рослинною олією, про вершкове масло згадок немає. Споживали чимало овочів: ріпу, горох, огірки, часник, цибулю тощо. Із напоїв найпоширенішими були різноманітні киселі, мед і пиво. Для заможних людей із Візантії привозили вино.

Висновки

- За формою державного правління наприкінці X — у першій половині XI ст. Русь-Україна була середньовічною централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.
- У X—XI ст. на Русі сформувалися феодальні відносини й, відповідно, утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм у Київській державі мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.
- Господарство Русі досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення було сільське господарство.
- Повсякденне життя русичів обумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Історична абетка». **Правила гри.** Ведучий(-а) називає букву абетки. Окремі учасники(-ці), пари або малі групи за визначений час мають скласти перелік слів, які починаються на цю букву й тісно пов'язані з темою уроку. Перемагають ті, чий список буде найдовшим.
2. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чим централізована монархія відрізняється від «дружинної держави» як форми державного правління. 3. Укажіть факти, які дозволяють зробити висновок, що великий князь київський наприкінці X — у першій половині XI ст. був головною фігурою системи державної влади. 4. Як відбувалося становлення феодальних відносин на Русі? 5. Охарактеризуйте становище основних верств населення Київської держави. 6. Порівняйте особливості повсякденного життя представників різних верств населення Київської держави та сучасного українства.
7. **Колективне обговорення.** 1) Оцініть можливості особи в тогочасній Київській державі (Русі-Україні) для того, щоб захистити свої людські цінності (життя, честь, гідність, недоторканність, безпека) та впливати на суспільне життя в країні. 2) Який вплив завдавала тогочасна людина своєю діяльністю навколишньому середовищу? Оцініть її ставлення до природи. 8. **Робота в парах.** Обговоріть відповідний матеріал з історії України і всесвітньої історії та складіть порівняльну таблицю «Становлення феодальних відносин у країнах Західної Європи та Київській державі».

План порівняння	Країни Західної Європи	Київська держава
Спільне		
Відмінне		

9. **Робота в малих групах.** Підготуйте розповіді про відвідини іноземцем ярмарку в Києві, де продавали вироби руських ремісників. Проведіть конкурс робіт.

Запам'ятайте дати

X—XI ст. — установлення на Русі феодальних відносин.

Слов'янські рясна з колтами. Фрагмент експозиції музею. (Рясна — жіночі прикраси, що підвішувалися на скронях до головного убору й спускалися до плечей. На них підвішувалися **колти** — характерні для слов'ян скроневі прикраси.)

§ 9. Культура Київської держави (Русі-України)

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про виникнення східнослов'янської писемності та розвитку української мови; як розвивалася усна народна та музична творчість; якими були здобутки архітектури та образотворчого мистецтва; що таке «кирилиця», «билини», «ско-морохи», «архітектура», «фреска», «мозаїка», «ікона», «іконопис».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Коли і як було охрещено Київську державу (Русь-Україну)? 2. Які народні казки, перекази й би-лини доби Київської держави (Русі-України) ви знаєте? 3. **Робота в парах.** Обговоріть, які архітектурні пам'ятки Київської держави, що збереглися до нашого часу, вам відомі?

Кирилиця — одна з найда-віших систем письма (абеток) слов'ян. Названа на честь творця слов'янської писем-ності просвітника Кирила. Ра-зом зі своїм братом він ство-рив першу слов'янську абетку (глаголицю), яку пізні-ше його учні вдосконалили та назвали кирилицею. Вона стала основою сучасних сис-тем писемності в деяких кра-їнах Європи. Зараз нею як національною абеткою корис-туються близько 252 млн осіб.

Слов'янський просвітник Ки-рило Солунський повідомляв, що на початку 60-х рр. IX ст. він бачив у Херсонесі писані «руськими письменами» Єван-геліє та Псалтир. Підтвердження існування «руських письмен» можна зна-йти в літописних описах зміс-ту русько-візантійських угод 911 та 944 рр. Перший вказує на руський звичай писати ду-ховні заповіді на випадок смерті, а в другому вимагаєть-ся, щоб купці, які прибували з Русі до Константинополя, мали при собі спеціальні гра-моти, підписані князем.

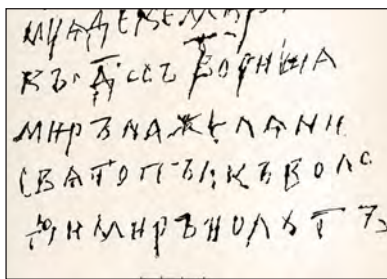
1. Виникнення східнослов'янської писемності та роз-виток української мови. Школи. Поява власної писем-ності мала надзвичайно важливе значення для розвитку східнослов'янської спільноти. Збереглися повідомлення про те, що східні слов'яни мали власну писемність, або «русь-кі письмена». Зокрема, у творі «Сказання про письмена» болгарського письменника Чорноризця Храбра, який жив на межі IX—X ст., згадується, що до прийняття християн-ства слов'яни користувалися для письма власними «черта-ми і резами».

Після запровадження християнства на Русі поширила-ся винайдена учнями братів-просвітників Кирила і Мефодія абетка — **кирилиця**. Вона стала однією з двох абеток **староцерковнослов'янської** (або **старослов'янської**) мови, яка витіснила з ужитку давнішу живу народну мову.

Численні археологічні знахідки свідчать про значне по-ширення писемності серед різних верств населення Русі. Понад 400 написів знайдено на стінах Софійського собору в Києві. На одній зі стін собору вирізьблено абетку із 27 лі-тер: 23 грецьких і чотирьох слов'янських — б, ж, ш, щ.

Найважливішою характеристикою становлення будь-якого народу є формування власної мови. Багато уваги вчені приділяли проблемі розвитку української мови. На думку українських мовознавців, наприкінці III ст. до н. е. — на початку I ст. н. е. в слов'янському середови-щі відбувалося поступове формування західнослов'янської і східнослов'янської мовних територій. У I—V ст. на східнослов'янській мовній території з'явилися ознаки, при-таманні майбутнім східнослов'янським мовам.

Існує думка, що спочатку східнослов'янський мовний масив розпався на дві групи: північну й південну, що від-повідали землям ільменських словенів і полян. Північ зав-дяки своєму розташуванню була сприятливою до впливів із західнофінського світу та Балтії. На Півдні в VI—VII ст. формувалися ознаки майбутньої української мови. Зокрема, тут почали використовувати в мові м'який звук «г».

Графіті на стінах
Софійського собору

Знайдена на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору так звана «Софійська абетка» викликала великий інтерес у дослідників. Історик С. Висоцький висловив думку, що вона відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі особливостей слов'янської мови. Імовірно, це ті «руські письмена», якими користувалися на Русі ще за часів Аскольда і Діра.

Завершальний період формування української мови, на думку вчених, тривав з **XI до кінця XIII ст.**

За часів правління Володимира в Києві для дітей князів і бояр було відкрито першу школу. За повідомленням літописця, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалося 300 дітей старост і священників. Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика і граматики. Вивчали на Русі й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод опанував п'ять іноземних мов.

Осередками освіти після прийняття християнства на Русі стали церкви й монастирі, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва.

2. Усна народна та музична творчість. Краще зрозуміти духовне життя східних слов'ян дозволяє усна народна та музична творчість доби Київської держави. Усна народна творчість цього періоду надзвичайно різноманітна: **билини**, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки.

У билинах оспівувалися військові перемоги київських князів і їхніх дружин. До найдавніших належить група билин про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатирями Іллею Муромцем, Альошею Поповичем та Добриною Микитичем захищав Київську державу від ворогів. Билини мали реальну історичну основу, прототипами їх героїв могли бути справжні історичні персонажі.

Найдавнішими серед східнослов'янських народних пісень є обрядові, які виникли ще в дохристиянські часи. Вони були пов'язані зі святкуванням настання весни та нового року, відзначенням свят урожаю й сонця, обрядами весілля й похорону.

Загадки, прислів'я та приказки в стислій і дотепній формі відображають життєвий досвід і мудрість народу.

До доби Русі належить виникнення відомих казок про Змія Горинича, Кирила Кожум'яку, Вернигору, Котигорошка та багато інших. У них русичі висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду.

Існує чимало свідчень про те, що на Русі була для свого часу добре розвинена музична творчість. Загадки про неї

У писемних пам'ятках Київської держави, створених в XI ст., дослідники простежують формування елементів української мови. Наприклад, у «Повісті минулих літ» літописець часто змішував українські слова, які, імовірно, були притаманні живій розмовній мові, зі староцерковнослов'янськими. Тут зустрічаються українські слова «жито», «рілля», «сочевиця», «зоря», «подружжя», «наймит», «орати», «вабити», «мед», «страва».

Писало. Воскова дошка.
Експозиція музею

Билина — жанр героїчного епосу; епічна пісня-казання про знаменні події із життя народу та героїчні подвиги богатирів. Билинні сюжети створені переважно в часи Київської держави (Русі-України).

Народні казки можуть бути джерелом інформації про дійсні історичні події. Зокрема, у сюжеті казки «Летючий корабель» є багато спільного з наведеною в «Повісті минулих літ» розповіддю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство її чоловіка. Імена героїв казок часто допомагають зрозуміти, якими були їхні вчинки в уявленні русичів.

Скоморохи — мандрівні середньовічні актори та музиканти на Русі, що були учасниками свят, обрядів, ігор.

Зображення музик і танцюристів на фресках Софійського собору в Києві та музичні інструменти часів Русі-України

? За наведеними малюнками назвіть зображених музик доби Русі-України.

Карта «Культура і господарство Київської держави (Русі-України)»

є в літописах, на малюнках Софійського собору в Києві. Відомо, що на Русі були поширені пісні, танці, гра на музичних інструментах. На міських площах і в князівських палацах виступали **скоморохи**. Перша згадка про них у літописі датується 1068 р.

Скоморохи виступали з танцями, водили дресированих ведмедів та інших тварин. Із писемних джерел та за археологічними знахідками відомо, якими були тогочасні музичні інструменти. Це гуслі, сопілки, гудки, домри, балалайки, волинки й бубни. На одній зі стін Софійського собору в Києві зображено цілий ансамбль із семи виконавців.

Після прийняття християнства церква почала з осудом ставитися до скоморохів за їхні язичницькі забави. Вона сприяла поширенню на Русі хорового співу, стала відома нотна система. Навчання співу було одним з обов'язкових предметів, що вивчався в тогочасній школі.

3. Розвиток архітектури й образотворчого мистецтва. Археологічні та літописні знахідки свідчать про високий рівень розвитку архітектури Київської держави.

Зокрема, кожен із великих руських «градів» мав досить складну для свого часу систему оборонних укріплень. Вони склалися з валів, насипаних на дерев'яні кліті й оточених глибоким ровом. На валах споруджувалися дерев'яні стіни з оборонними вежами.

Аналіз літописних свідчень дозволив дослідникам зробити висновок, що першою кам'яною світською спорудою в Києві був, імовірно, палац княгині Ольги. Першою кам'яною церковною спорудою Русі, як ви вже знаєте, вважається Десятинна церква, збудована на Старокиївській горі наприкінці X ст. Вона стала кращою будівлею «міста Володимира». Її підлогу прикрашали **мозаїки** з кольорового мармуру надзвичайної краси, а стіни розписані **фресками**. На стінах церков дослідники часто знаходять **графіті**.

У Києві археологи також виявили залишки збудованих наприкінці X — на початку XI ст. двох князівських палаців із повздовжніми фасадними галереями.

«Місто Володимира».
Сучасна реконструкція

? Знайдіть на малюнку Десятинну церкву. Чому її вважали центральною спорудою тогочасного Києва?

Мозаїки Марії-Оранти (ліворуч) та Христа-Пантократора (праворуч) у Софійському соборі в Києві

? Яке враження, на вашу думку, справляли на населення Русі зображені мозаїки?

Справжнім шедевром архітектури Русі вважається Софійський собор у Києві. Це був величний хрестово-купольний храм, внутрішній простір якого складався з п'яти нефів — повздовжніх просторів між рядами стовпів. Із півночі, заходу й півдня його оточував подвійний ряд галерей, а зверху увінчували 13 куполів.

Особливістю Софійського собору стало те, що його прикрашали одночасно мозаїки і фрески, хоча за візантійською традицією їх не поєднували в одному храмі. На чільних місцях у храмі були розташовані мозаїки Христа-Пантократора (Вседержителя) і Марії-Оранти (Богоматері-Заступниці). У мозаїках Софійського собору руські майстри використали смальту (кольорове скло) 177 відтінків. Близько 3 тис. м² у соборі займали фрески.

Неподалік Софійського собору на честь святих захисників князя Ярослава Мудрого та його дружини Інгігерди заснували монастирі з храмами Георгія та Ірини.

Крім Києва, у першій половині XI ст. за прикладом Софії Київської було зведено однойменні собори в Полоцьку та Новгороді.

Загалом у X — на початку XI ст. в будівництві храмів Київської держави переважали візантійські традиції. Однак зведення Софійського собору в Києві стало своєрідною перехідною межею й унаочнило появу нових слов'янських традицій в архітектурі Київської держави (Русі-України).

До яскравих і неповторних явищ образотворчого мистецтва Русі, крім мозаїк і фресок, належить **іконопис**.

Спочатку ікони завозили з Візантії та Болгарії, але згодом на Русі з'явилися свої майстри іконопису. Проте вони завжди дотримувалися візантійського канону (твердо вста-

Архітектура — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будівель, а також система будівель і споруд, які формують просторове середовище для життя й діяльності людей відповідно до їх уявлень про красу.

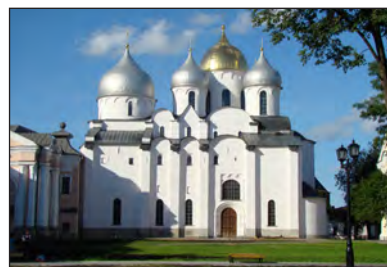
Мозаїка — сюжетне зображення з окремих різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — техніка настінного малярства, за якої фарби наносили на сиру штукатурку, а також самі зображення, зроблені в такий спосіб.

Графіті — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробів та інших речах.

Ікона — у християнстві (переважно у православ'ї, католицизмі й давньосхідних церквах) священне зображення осіб або подій біблійної та церковної історії, якому поклоняються віруючі. Батьківщина ікон — Візантія. На Русі ікони писали на дошках.

Іконопис — мистецтво писання ікон, вид живопису; має культове призначення.

Софійський собор у Новгороді. Сучасний вигляд

? Порівняйте вигляд Софійського собору в Новгороді та Києві (с. 35). Визначте спільний і відмінні риси.

Запам'ятайте дати

XI — кінець XIII ст. — завершальний період формування української мови.

новленого правила, що було зразком) іконопису, який обєрігала православна церква, але ніколи не копіювали візантійські ікони.

Висновки

- Писемність у східних слов'ян існувала задовго до прийняття християнства. Після хрещення Русі князем Володимиром існуючу систему письма почала витісняти кирилиця.
- Дослідження загального ходу мовного розвитку на території розселення східнослов'янської спільноти дозволили вченим визначити явища, які свідчать про формування української мови.
- До вагомих здобутків культури Русі належать її усна народна та музична творчість. У них убачають витоки сучасного українського фольклору.
- У Київській державі високого рівня розвитку досягли архітектура й образотворче мистецтво. Руські будівничі та художники використовували у своїй творчості надбання майстрів Візантії, розвиваючи й удосконалюючи їхні творчі прийоми.

Практичне заняття за розділом II

Узагальнення за розділом II

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Варіант 1

Варіант 2

Запитання та завдання

- ♦ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно передати зміст пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає той(-а), у кого розповідь буде коротша, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Гру доцільно проводити в письмовій формі.
- ▲ 2. Як відбувався процес становлення української мови? 3. Назвіть факти, які свідчать про розвиток освіти на Русі. 4. Яку роль для вивчення духовного життя Русі відіграють тогочасні усна народна та музична творчість? 5. Укажіть найважливіші досягнення архітектури та образотворчого мистецтва Київської держави (Русі-України).
- ★ 6. **Колективне обговорення.** Які прояви розвитку культури Київської держави (Русі-України) варто вважати одними з кращих у європейській середньовічній цивілізації? Чому? 7. Складіть таблицю «Досягнення культури Київської держави (Русі-України)».

Галузь культури	Основні досягнення

- ★ 8. **Робота в парах.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією «Софія Київська — перлина архітектури Київської держави (Русі-України)». 9. **Робота в малих групах.** Порівняйте рівень розвитку, спільне й відмінне в розвитку культури Київської держави (Русі-України) та інших країн європейського Середньовіччя. 10. Складіть перелік заходів, які необхідно здійснювати для збереження історичних пам'яток архітектури доби Київської держави (Русі-України) як частини художнього надбання всього людства.

Розділ III. Русь–Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 10. Київська держава (Русь-Україна) у 1054—1113 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про вплив на устрій Київської держави заповіту Ярослава Мудрого; як розвивалася Русь за нащадків Ярослава Мудрого; про роль з'їздів князів у розвитку тогочасної Русі; що таке «сеньйорат», «політична децентралізація», «з'їзд князів».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Які території були приєднані до Київської держави (Русі-України) за правління Ярослава Мудрого? 2. Чому князя Ярослава називали Мудрим? 3. Що таке «Правда Ярослава»?

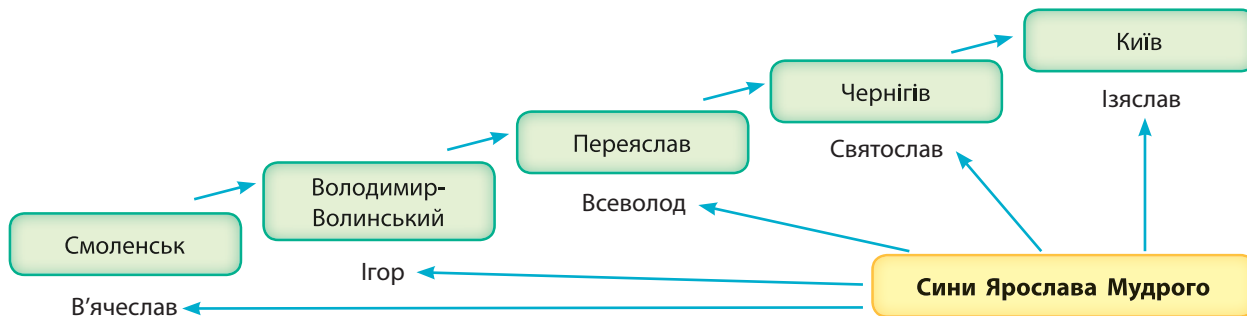
1. Заповіт Ярослава Мудрого. Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. Передчуваючи наближення смерті, він усвідомлював неминучість наступної боротьби за владу між своїми нащадками й спробував цьому запобігти. Князь склав заповіт відповідно до тогочасних європейських традицій, у якому закликав синів жити в мирі та злагоді й установив нову систему успадкування князівських земель. В основу запропонованої Ярославом Мудрим нової системи управління та успадкування князівств було покладено принцип **сеньйорату**, тобто влади найстаршого в роді для збереження неділимості нерухомого майна. Територія Київської держави поділялася на окремі володіння — **уділи**. Сини Ярослава мали князувати в них за принципом родового старшинства, передаючи владу від старшого брата до наступного за віком, що спричиняло переміщення всіх князів з одного володіння до іншого. Унаслідок цього, за задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати великим князем київським. Його старший син Ізяслав отримав великокнязівський престол, Київську й Новгородську землі, Святослав — Чернігівську землю, Білу Вежу

Саркофag Ярослава Мудрого в Софійському соборі

Саркофag був виготовлений із білого мармuru та привезений, імовірно, із Візантії. Останки Ярослава Мудрого, що зберігалися в ньому, втрачено. Припускають, що їх вивезли з українських земель у роки Другої світової війни.

ПОРЯДОК УСПАДКУВАННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ЗАПОВІТОМ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Ярослав перед смертю дає настанову синам. Сучасний малюнок

Розкажіть, що ви знаєте про зображену подію.

Карта «Київська держава (Русь-Україна) за часів правління Ярославичів»

Сеньйорат — право феодалного сеньйора, зокрема система спадкового права, за яким спадок цілком переходить до старшого в роді.

Політична децентралізація (роздробленість) — перерозподіл владних повноважень від центральних органів до місцевих.

Князь Святослав Ярославич із родиною. Малюнок з «Ізборника Святослава»

і Тмуторокань, Всеволод — Переяславську та Ростово-Суздальську землі, Ігор — Волинську землю, онук Ярослава Мудрого Ростислав — «червенські міста» і Галицьку землю, В'ячеслав — Смоленську землю, праонук князя Володимира Великого Всеслав — Полоцьку землю.

Нова форма державного правління мала зберегти єдність Київської держави й мирний шлях передачі великокнязівської влади.

Проте майже одразу після смерті Ярослава Мудрого у створеній ним системі престолонаслідування почали проявлятися проблеми, які її послаблювали й руйнували. Це стало передумовою до розгортання подальшої **політичної децентралізації (роздробленості)** Київської держави (Русі-України).

2. Київська держава в 1054—1113 рр. Новий великий князь Ізяслав не мав здібностей, авторитету й сили батька, щоб зосередити всю владу у своїх руках. Брати Святослав і Всеволод не визнали його одноосібним верховним володарем Київської держави. Мабуть, саме тому Ізяславові довелося погодитися на спільне з братами правління державою. Період **1054—1073 рр.** в історії Київської держави називають добою **тріумвірату** Ярославичів — співправління братів **Ізяслава, Святослава та Всеволода**.

Усі найважливіші державні справи тріумвіри вирішували разом. Вони усунули від державних справ молодших братів Ігоря та В'ячеслава, а після смерті — привласнили їхні володіння. Це викликало обурення князів, які випадали із системи братського співволодіння, і заклало підґрунтя майбутніх усобиць. Позбавлені володінь князі на Русі дістали назву **ізгої**.

У період правління старших Ярославичів розпочався новий етап боротьби з кочовиками. У 1060 р. тріумвіри здійснили спільний похід проти орди кочовиків-торків, яка з'явилася на південних кордонах Русі, і розгромили її. Однак цей успіх був затьмарений подальшими подіями.

Перша сутичка між Ярославичами та обділеними ними родичами відбулася в **1064 р.** Захоплені цією боротьбою тріумвіри не змогли своєчасно організувати відсіч набігам кочовиків-половців (самоназва — кипчаки). Уперше про появу половців в українських степах у літописі згадується під 1055 р. Половці, здійснюючи набіги, мали відмінну від своїх попередників тактику. Вони намагалися уникати прямих сутичок і постійно кочували. Їхньою головною метою стало захоплення невільників, яких вони потім продавали в країни Близького й Середнього Сходу. Половці нападали зненацька і, захопивши полонених, швидко зникали в степу.

На початку вересня **1068 р.** половці напали на Переяславську землю. Битва воєнних дружин Ярославичів із половцями відбулася на **річці Альта** й завершилася пере-

Під час повстання 1068 р. в Києві жителі міста звільнили із в'язниці полоцького князя Всеслава, що був віроломно взятий у полон Ізяславом. На вічі Всеслав був проголошений київським князем. Зібравши ополчення з киян, Всеслав відбив половецький наступ, але вже незабаром був вигнаний із Києва Ізяславом. Проте останній змушений був повернути Всеславу відібраний у нього раніше Ярославичами Полоцьк.

Звільнення Всеслава з порубу під час повстання в Києві 1068 р. Мініатюра з Радзивиллівського літопису

могою кочовиків. Князі з рештою війська втекли під захист своїх фортець. Дізнавшись про це, обурені кияни вимагали від Ізяслава видати зброю, щоб помститися половцям. Відмова князя спричинила повстання киян, які не любили свого князя за здирництво. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. Через півроку за допомогою польського війська він повернув собі престол.

Через деякий час між співправителями спалахнув черговий конфлікт, унаслідок якого Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Тріумвірат Ярославичів розпався. Упродовж **1073—1076 рр.** київським князем був Святослав, якому вдалося зміцнити великокнязівську владу над удільними князями. Із цією метою він перерозподілив між ними володіння. Крім Києва, Святослав залишив за собою Чернігів, а в інших містах посадив намісниками своїх синів і племінників. У своїх діях він спирався на підтримку брата Всеволода. І хоча великим київським князем був Святослав, історики вважають, що фактично існувало співправління двох князів Ярославичів — Святослава і Всеволода.

Після смерті Святослава великокнязівський престол посів Всеволод, який незабаром повернув його Ізяславу. За це Всеволод отримав від Ізяслава Чернігів. Однак проти цього виступив син Святослава Олег, що вважав Чернігів своєю спадщиною, і привів із собою половецькі орди. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва відбулася **3 жовтня 1078 р.** на **Нежatinій ниві**. І хоча брати перемогли, Ізяслав загинув.

Після загибелі Ізяслава влада перейшла до Всеволода, який князував у Києві в **1078—1093 рр.** У цей час на Русі фактично відновилася одноосібна монархія, однак вона значно поступалася тій, що існувала за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Серед дослідників існує думка, що Всеволод створив родинний дуумвірат із сином Володимиром Мономахом, який протягом 15 років керував Київською державою. Саме за підтримки сина Всеволод захищався від князів із роду Святославичів і зберігав відносну політичну єдність держави.

Битва на річці Альта

- ?** 1. Якими художніми засобами ілюстрація передає перебіг битви? 2. Що свідчить про її важкий і напружений характер?

Олег першим серед руських князів почав залучати для міжусобної війни половців. Цим він, як свідчить літописець, «показував їм путь на Руську землю». Олег також ухилився від участі в спільних походах руських князів проти половецьких орд. Приборкати Олега зміг лише син Мономаха Мстислав, який розбив його біля Суздаля. Любецький з'їзд князів закріпив за Олегом Новгород-Сіверську землю.

Битва на Нежатиній ниві.
Художник В. Верещагін

? Коли відбулася зображена подія? Яке це століття? Перша чи друга половина?

З'їзд князів (снем) — збори удільних князів Київської держави, які скликав великий князь київський без визначеної періодичності. Снеми були. Учасники з'їздів намагалися вирішувати найважливіші військові справи, погоджували міжусобні суперечки тощо.

З'їзд князів в Уветичах (Витичеві).
Художник С. Іванов

? Опишіть за наведеною ілюстрацією перебіг з'їзду князів.

Всеволод вів важку боротьбу з обділеними родичами, які домагалися своїх уділів, але врешті-решт пішов на поступки й надав їм князівства. Унаслідок цього центральна влада та єдність держави значно послабили. В умовах постійних нападів половців на руські землі спалахи усобиць були дуже небезпечними. Імовірно, саме тому син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився престолом синові Ізяслава Святополку (1093—1113 рр.).

Необхідність подолати незгоди й об'єднати сили для боротьби з нападами половців підштовхувала князів до пошуку згоди.

3. Князівські з'їзди (снеми). Послаблення центральної влади на Русі викликало появу періодичних **з'їздів князів — снемів**. На них намагалися вирішити питання, важливі для всіх руських земель. Першим із відомих за літописом є князівський з'їзд **1072 р. у Вишгороді**. Ізяслав, Святослав і Всеволод зібралися там із нагоди перенесення мощей святих Бориса і Гліба до нещодавно збудованої церкви на їхню честь. На Вишгородському з'їзді також був прийнятий новий збірник законів **«Правда Ярославичів»**, що доповнив **«Правду Ярослава»**.

Найвідомішим серед снемів руських князів є з'їзд **1097 р. в Любечі**. На ньому з ініціативи Володимира Мономаха ліквідували принцип сеньйорату, затвердили право всіх князів на землю свого батька, домовилися про припинення усобиць і схвалили право князів на успадковану землю.

Князі також ухвалили рішення про спільні дії проти половців: **«Відтепер з'єднаймося в одне серце й захистимо Руську землю»**. Однак ці рішення не було втілено в життя. Одразу після з'їзду спалахнула міжусобна війна, яка тривала три роки. Припинив її князівський з'їзд **1100 р. в селі Витичеві (Уветичах)**, головною метою якого було згуртування сил для спільної боротьби проти половців.

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів ішлося також на з'їзді князів на **Золотчі в 1101 р.** Вирішальним в організації цієї боротьби став з'їзд навесні **1103 р. біля Долобського озера** поблизу Києва. На з'їзді князі домовилися про спільний похід проти половців. Наступний розгром об'єднаним військом руських князів половців у битві на **річці Сутені у квітні 1103 р.** став першим спільним наступальним виступом руських князів у боротьбі проти половців, що тривала вже 50 років.

Цьому сприяло те, що в цей час половці поділили степ на окремі кочів'я, почали влаштовувати більш-менш постійні зимівники й літники та постійні кочові маршрути. Перейшовши до відносної осілості, половці стали вразливішими для сусідів.

Висновки

- Під час правління нащадків Ярослава розпочався поступовий процес ослаблення Київської держави й занепаду влади великого князя.
- Наступники Ярослава, не бажаючи поступитися владою, знехтували заповіт батька, але інших примушували його дотримуватися.
- У цей час над Київською державою з'явилася нова загроза зі степу. Напади орд половців стали спустошливими для Південної Русі. Половці вдало користувалися міжкнязівськими суперечками, здійснюючи свої набіги.
- Міжкнязівські чвари й набіги кочовиків негативно впливали на розвиток Русі. Щоб узгоджувати свої інтереси й організовувати відсіч половцям, князі збиралися на з'їзди — снєми.
- Важливим для подальшої долі Русі стало прийняття нового принципу престолонаслідування.

Запитання та завдання

- ♦ **1.** Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Закінчіть фразу». **Правила гри.** Дітям пропонується завершити фрази: **1)** Великокнязівський київський престол за заповітом Ярослава Мудрого отримав його старший син... **2)** Період співправління тріумвірату Ярославичів тривав до... **3)** Битва руських дружин із половцями на річці Альта завершилася перемогою... **4)** Після загибелі Ізяслава влада в Києві перейшла до... **5)** На князівському з'їзді в Любечі з ініціативи Володимира Мономаха було ліквідовано принцип... **6)** Битва об'єднаного війська руських князів із половцями на річці Сутені відбулася в...
- ✦ **2.** Як Ярослав Мудрий у своєму заповіті намагався перешкодити боротьбі за владу між своїми нащадками? **3.** Що змінилося в розвитку Русі в 1054—1113 рр.? **4.** Яку роль відігравали з'їзди князів у розвитку тогочасної Київської держави? **5.** У чому полягає історичне значення Любецького з'їзду князів?
- ✦ **6. Колективне обговорення.** Обговоріть наведені питання й висловіть свою думку: **1)** Що змусило князів змінити запроваджений Ярославом Мудрим принцип сеньйорату? **2)** Якими були причини досить частих успіхів половців у набігах на Русь? **7.** Покажіть на карті володіння нащадків Ярослава Мудрого за заповітом 1054 р. **8. Робота в парах.** Розташуйте у хронологічній послідовності події, які відбувалися в Київській державі в 1054—1113 рр.
- ★ **9.** Уявіть себе літописцем, який розповідає про розвиток Русі в 1054—1113 рр. На які події ви б звернули особливу увагу й чому? До яких історичних особистостей ви були б прихильні? Чому? **10. Робота в малих групах.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією «Боротьба Київської держави з половецькими набігами».

Запам'ятайте дати

1054—1073 рр. — правління тріумвірату Ярославичів.

1068 р. — перший великий напад половців на Русь і розгром ними руського війська на річці Альта.

1072 р. — прийняття збірника законів «Правда Ярославичів».

1097 р. — Любецький з'їзд князів. Запровадження спадкового володіння князівствами.

Дочка князя Всеволода **Євпраксія** була дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV. В історії про неї залишилися пам'ять як про одну з перших видатних українських жінок, що мала силу характеру, волю та мужність протистояти гнобленню і знущанням свого чоловіка. Не витримавши його брутального ставлення, вона звернулася до Папи Римського Урбана II. Два церковні собори, на яких вона виступала, підтримали Євпраксію й засудили поведінку Генріха IV. Після цього вона повернулася на Русь і стала черницею Андріївського жіночого монастиря в Києві.

§ 11. Київська держава в період правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким був життєвий шлях Володимира Мономаха; чим уславився Володимир Мономах; яку внутрішню й зовнішню політику здійснював Володимир Мономах; про відмінності політики Володимира Мономаха та Мстислава Великого.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Яка система престолонаслідування була запроваджена Ярославом Мудрим? Чому і як вона була змінена? 2. Що таке віче і снем? 3. Який новий кочовий народ з'явився на кордонах Русі в середині XI ст.?

Володимир Мономах. Воскова фігура. Фрагмент експозиції музею

? Що прагнув повідомити скульптор, зобразивши князя Володимира Мономаха із книжкою?

Володимира називали Мономахом за родовим ім'ям матері. Існує також легенда, що візантійський імператор Константин IV Мономах надіслав йому символи царської влади — барми і корону, так звану шапку Мономаха, якою згодом коронувалися московські великі князі й царі. Хоча насправді шапка Мономаха була виготовлена самаркандськими майстрами наприкінці XIII або на початку XIV ст. і дарована московським князем монгольським ханом як символ своєї зверхності.

1. Володимир Мономах. Велике значення для історії Русі мало правління онука Ярослава Мудрого **Володимира Мономаха (1053—1125 рр.)**. Своє дитинство Володимир провів при дворі батька в Переяславі. У віці 12—13 років він розпочав військову й політичну діяльність, допомагаючи батькові.

Коли Всеволод Ярославич у 1078 р. став князем київським, Володимир отримав в уділ Чернігів, де правив до 1094 р. Одночасно він у складі родинного дуумвірату батька та сина впродовж 15 років брав участь в управлінні Київською державою. За час свого правління Володимир близько 100 разів їздив із Чернігова до Києва, щоб спільно з батьком вирішувати політичні питання Русі. Після смерті батька в 1094 р. Володимир добровільно поступився чернігівським уділом на користь Олега Святославича, який мав переважні права на ці землі, а сам повернувся до Переяслава. Володимир також не намагався захопити київський престол. Історики вважають, що, поступаючись чернігівським і київським уділами, Володимир керувався повагою до законів, установлених його дідом Ярославом Мудрим, і небажанням повертатися до міжкнязівських чвар.

Переяславський період життя Володимира Мономаха (1094—1113 рр.) пов'язаний із постійною боротьбою князя проти нападів половців на руські землі. Йому вдалося організувати декілька спільних походів руських князів проти половців — у 1103, 1109, 1110, 1111 рр. У літописах не згадують про жодну поразку Володимира Мономаха. Сам князь наприкінці життя стверджував, що лише великих походів проти половців, у яких брав участь, пам'ятає 83.

2. Київське повстання 1113 р. Після смерті великого князя Святополка навесні 1113 р. його дружина за давньою традицією влаштувала роздавання добра князя. Проте ки-яни сприйняли це як слабкість влади і, зібравшись на віче в Софійському соборі, вирішили запросити на київський великокнязівський престол Володимира Мономаха. Проте

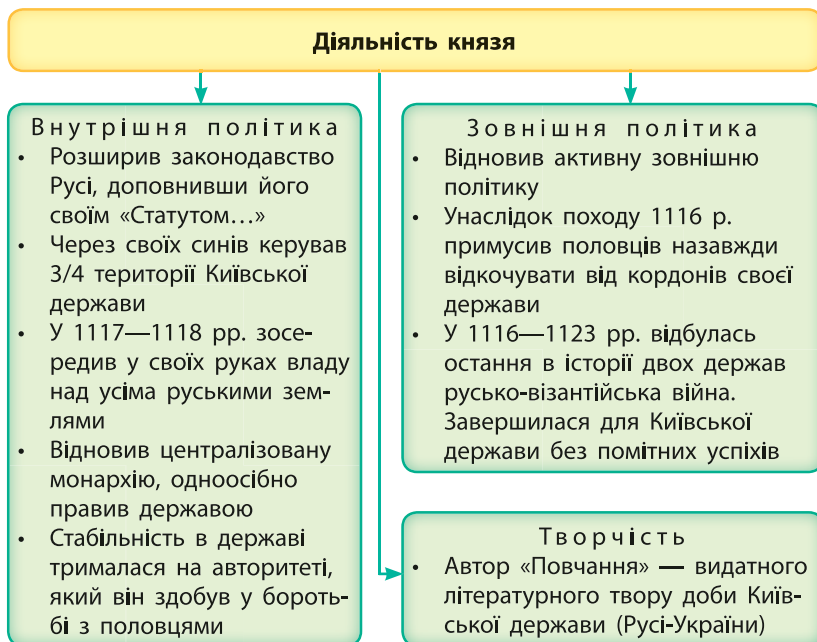
той відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Тим часом озброєні кияни захопили двір київського тисяцького Путяти Вишатича (керівник народного ополчення й міський суддя за князювання Святополка), а слідом почали нищити квартали іноземців, єврейських купців і лихварів. Налякані подіями бояри й купці вдруге звернулися до Володимира Мономаха із запрошенням, і він погодився.

3. Володимир Мономах — великий київський князь.

Великим князем київським Мономах став у 1113 р., коли йому вже виповнилося 60 років. Придушивши Київське повстання, він був змушений піти на поступки невдоволеному народу та ініціював прийняття нового збірника законів «Статут Володимира Всеволодовича», який доповнив «Руську правду». У «Статуті» було здійснено спробу вирішити найболючіші проблеми тогочасного суспільного розвитку Русі — обмеження лихварства, заборона перетворення вільних людей на холопів за неспроможність боржника платити купцю, якщо це стало наслідком нещасного випадку, заборона панам бити селян-закупів тощо.

Упродовж 12 років свого князювання Володимир зміг приборкати міжкнязівські чвари, зміцнити одноосібну владу, відновити єдність і централізовану монархію на Русі. Він востаннє об'єднав під своєю владою більшу частину Русі — Київську, Переяславську, Смоленську, Волинську, Турово-Пінську, Мінську, Новгородську, Ростово-Суздальську землі. Верховну владу київського князя визнавали навіть чернігівські та галицькі князі.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ — ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ (1113—1125 рр.)

Зі звернення бояр і купців до Володимира Мономаха

Іди, князю, у Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі.

? Обговоріть у парах.

1. Чим аргументували своє звернення до князя бояри й купці?
2. Як ви вважаєте, чому кияни звернулися саме до Володимира Мономаха?

Карта «Київська держава (Русь-Україна) за правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого»

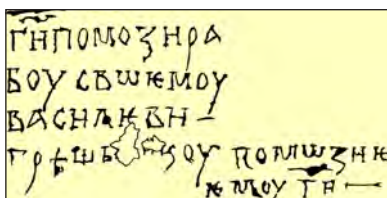

Змійовик Володимира Мономаха, у якому поєднані язичницькі і християнські символи

? Висловіть припущення, про що свідчить таке поєднання.

У 1111 р. відбувся грандіозний похід руських дружин проти половців. Натхненник походу Володимир Мономах надав йому характеру хрестового походу за зразком західноєвропейських хрестових походів, спрямованих на мусульманський Схід. Напередодні вступу до половецького степу на річці Ворскла духовенство встановило на пагорбі великий дерев'яний хрест, прикрашений золотом і сріблом. Князі цілували його на очах усієї дружини, а руські рицарі, отримавши благословення, рухалися вперед. Похід завершився перемогою русичів. Близько 10 тис. половців загинуло у вирішальній битві на річці Сольниці. Решта половецьких орд переселилися на схід, за Волгу.

Повідомлення про хрестовий похід русичів до половецького степу були надіслані у Візантію, Польщу, Чехію, Угорщину, Рим. Таким чином, на початку XII ст. боротьба руських князів із половцями стала складовою настану європейського християнського світу на Схід.

Автограф-графіті Володимира Мономаха в Софійському соборі. Київ

Під однією назвою в «Повчанні» об'єднано окремі літературні твори: «Повчання дітям» Мономаха, «Шляхи і лови», його життєпис та лист до князя Олега Святославича.

У перші роки свого правління Володимир завершив розгром половців і відігнав їх від кордонів Київської держави. У 1116 р. руське військо під проводом його сина Мстислава здійснило успішний похід місцями зимівників половців на Дону, відігнало їх у глиб степів і захопило велику здобич. Цей удар був настільки відчутним для половців, що в 1120 р., коли руське військо знову рушило в степ, половців там вони не знайшли. У подальші роки половці не турбували Русь.

Успіхи політики Володимира Мономаха позитивно вплинули на внутрішній розвиток Русі. Пожвавилися існуючі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Величними будовами прикрасилися міста. Під Києвом було споруджено дерев'яний міст через Дніпро.

Володимир Мономах здійснював досить активну зовнішню політику. Як і внутрішня діяльність, вона була спрямована на захист інтересів Русі та зміцнення особистої влади. У 1116 р. Володимир втрутився в боротьбу різних придворних угруповань за імператорський трон Візантії. Це призвело до конфлікту, і руські дружини рушили на Дунай. Суперечку вдалося владнати мирним шляхом. У наступні роки відносини з Візантією покращилися, і в 1122 р. онука Володимира одружилася з імператором Візантії. Підтримувалися династичні зв'язки з іншими правителями Європи: Угорщини, Швеції, Польщі, Данії, Норвегії. Ці зв'язки мали засвідчити, що на Русі немає рівних цій родині, тому їй повинна належати одноосібна влада.

4. «Повчання» Володимира Мономаха. Володимир Мономах відомий не лише як талановитий полководець і далекоглядний державний діяч, але і як видатний письменник свого часу. Йому належить високохудожній літературно-публіцистичний твір «Повчання». Він є зразком популярного в цей час у Європі жанру літературних повчань та одночасно першою в давній українській літературі спробою життєписної розповіді. Точної дати його створення не встановлено. Імовірно, це відбулося між 1106 та 1116 рр.

Найцікавішим у цьому зібранні є «Повчання дітям». У ньому старий князь пригадує минулі роки, описує військові походи та не приховує при цьому помилок, яких припустився на довгому життєвому шляху. Реалії того часу примушували князя брати участь у міжкнязівських війнах, поступатися своїми принципами. Однак князь намагався застерегти нащадків від повторення його помилок.

Розуміючи, що синам доведеться управляти князівствами, він намагався дати ті поради, які, на його думку, допомогли б їм уникнути помилок. Насамперед Володимир Мономах радив їм дотримуватися християнських чеснот: «Не давайте сильним погубити людину». Він хотів бачити синів добрими, співчутливими до людського горя, привітними, людяними. Мономах закликав проявляти милосердя й осо-

бливо цінувати людське життя. Володимир застерігав синів від порушення клятви, брехні, пияцтва, розпусти, навчав шанувати старших і духовенство, поважати дружину, але при цьому не дозволяти їй керувати чоловіком. У його повчаннях синам важливо було піклуватися про рідну землю та підданих, не завдавати їм прикрощів. Як мудра людина Володимир Мономах прагнув переконати синів у тому, як важливо навчатися: «А коли добре щось умієш — того не забувайте, а чого не вмієте — то того навчайтеся... Лінощі ж — усьому (лихому) мати: що (людина) вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не навчиться».

5. Правління Мстислава Великого. Наприкінці свого життя Мономах поділив землі Русі між своїми синами, які стали князями провідних міст Русі: Новгород, Смоленська, Переяслава, Турова, Володимира та Ростова. Коли Володимир помер, великокнязівський престол перейшов до його старшого сина **Мстислава (1125—1132 рр.)**. Він став останнім князем, що утримував єдність Київської держави. Новий великий київський князь швидко домігся підпорядкування своїй владі всіх руських князів. Усі Мономаховичі під його твердою рукою діяли згуртовано. За межами родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні волості майбутньої Галицької землі. Проте місцеві князі не наважувалися чинити опір Мономаховичам. Мстислав продовжував політику батька щодо збереження єдності Русі. Він приборкав полоцьких князів, яких відправив як заручників до Константинополя.

За часів правління Мстислава між спадкоємцями неодноразово спалахували конфлікти, але завдяки таланту й політичній майстерності Мстислав вправно їх долав, наводячи лад залізною рукою. Його влада справді була загальноруською. Нащадки за це називали його «Великим». Існує думка, що Мстислав припустився однієї великої помилки, яка дала про себе знати вже після його смерті. Так, у суперечці за чернігівський престол Мстислав підтримав Ольговичів (нащадків Олега Святославича), які згодом стали головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за владу на Русі.

Успішною була також відсіч князя спробам половців скористатися смертю Володимира Мономаха й повернутися в південноруські степи. Як писав літописець, Мстислав «багато поту утер за землю Руську». У 1129 р. він примусив їх відступити за Волгу.

У 1130 р. Мстислав здійснив успішний похід до Прибалтики й обклав даниною племена чудь, проте наступного року його похід завершився поразкою біля міста Юр'єва (Тарту). У 1132 р. Мстислав здійснив похід проти племен литви, але на зворотному шляху був розбитий.

Про міжнародний престиж Київської держави за князювання Мстислава Великого свідчать його численні династичні зв'язки із західноєвропейськими королівськими дворами.

Мстислав Володимирович (Великий). Сучасний малюнок

Княжий знак Мстислава Великого. Експозиція музею

Про високий міжнародний авторитет князя Мстислава свідчить такий випадок. У 1129 р. руські купці, що поверталися з Моравії (Чеське королівство), були пограбовані поляками. Тільки-но про це стало відомо Мстиславу, він негайно відправив посла до польського короля Болеслава з вимогою відшкодувати збитки, завдані купцям. Болеслав відповів, що компенсує всі втрати купців, а в подальшому надаватиме їм на території своїх володінь охорону.

Запам'ятайте дати

1111 р. — «хрестовий похід» руських дружин проти половців.

1113—1125 рр. — правління Володимира Мономаха в Києві.

1113 р. — прийняття «Статуту Володимира Всеволодовича».

1125—1132 рр. — правління Мстислава Великого.

Пам'ятник Володимиру Мономаху в м. Прилуки (Чернігівська обл.)

? Яке враження справляє на вас цей пам'ятник? Якими художніми засобами цього досягнуто?

Печатка Володимира Мономаха

За печаткою, яка збереглася до наших днів, можна дізнатися, що Володимир Мономах використовував титул «архонт (грецькою «князь») усієї землі Руської».

Влада Мстислава була настільки міцною, що він, нікого не питаючи, заповів Київ братові Ярополку. Проте його наступник не зміг зберегти єдність держави. Після смерті Мстислава міжкнязівські усобиці спалахнули з новою силою, і Київська держава розпалася на землі й князівства, володарі яких безперервно змагалися між собою за першість.

Висновки

- Володимир Мономах був видатним діячем доби Київської держави (Русі-України). Уже з молодих років він виявляв неабиякі здібності.
- Ставши організатором боротьби проти половецької небезпеки, Володимир Мономах здобув собі славу й авторитет, що згодом дало можливість посісти престол великого князя київського. Він усвідомлював небезпеку розпаду держави та вбачав вихід із ситуації у зміцненні одноосібної влади.
- Син Володимира Мстислав продовжив справу батька. Він виявився останнім правителем єдиної Київської держави (Русі-України).

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Знайди зайве». **Правила гри.** У наведених переліках знайдіть зайве слово. Поясніть свій вибір. Самостійно складіть декілька нових переліків. **1)** Всеволод Ярославич, Мстислав Великий, Путята Вишатич, Володимир Мономах. **2)** Печеніги, поляки, торки, половці. **3)** «Звід громадянського права», «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів», «Устав Володимира Всеволодовича». **4)** «Повчання дітям», лист до князя Олега Святославича, «Устав Володимира Всеволодовича», «Шляхи і лови».
2. Назвіть найважливіші події із життя й діяльності Володимира Мономаха до того, як він став великим князем київським. **3.** Розкрийте зв'язок між Київським повстанням 1113 р. та отриманням великокнязівського престолу Володимиром Мономахом. **4.** Охарактеризуйте політику Володимира Мономаха. **5.** Чому, на вашу думку, «Повчання дітям» Володимира Мономаха вважають видатною літературною пам'яткою цієї доби? **6.** Визначте спільне й відмінне в політиці Володимира Мономаха та Мстислава Великого.
7. **Колективне обговорення.** Визначте спільне й відмінне в розвитку Київської держави в другій половині XI — першій половині XIII ст. та за часів Володимира Мономаха та Мстислава Великого. **8.** Покажіть на карті територію Київської держави за Володимира Мономаха та Мстислава Великого. Назвіть землі князівства в її складі. **9. Робота в парах.** Складіть опис Київського повстання 1113 р. за планом: **1)** причини; **2)** перебіг; **3)** результати і наслідки.
8. **Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентацією «Повчання дітям» Володимира Мономаха — визначна пам'ятка літератури Київської держави. **11.** Чим, на вашу думку, Володимир Мономах за моральними цінностями відрізнявся від інших тогочасних князів Русі?

§ 12. Політична децентралізація Русі-України. Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке і Волинське князівства

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були причини роздробленості Русі-України; яким був політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського князівств; чому князі вели запеклу боротьбу за Київ; як відбувалося формування Галицького і Волинського князівств; що таке «політична децентралізація (роздробленість)», «удільні князівства», «міжусобиця».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Як Володимирі Мономаху і Мстиславу Великому вдалося зміцнити великокнязівську владу? 2. У чому полягає особливість походу руських дружин проти половців у 1111 р.? 3. Чому походи князя Володимира Мономаха? 4. Чого навчав Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям»? 5. Чому сина Володимира Мономаха Мстислава називали Великим?

1. Передумови та причини політичної децентралізації Русі-України. Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Русі як період **політичної децентралізації** (роздробленості, дроблення).

Уже у XII ст. на території Русі з'явилися окремі самостійні князівства й землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Полоцько-Мінське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутороканське, Турово-Пінське, Чернігівське князівства та Новгородська і Псковська землі. Характерною рисою роздробленості був її прогресуючий характер. Так, у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), на початку XIII ст. їхня кількість становила 50, а в XIV ст. — 250 князівств.

На сьогодні не існує єдиної точки зору щодо характеру, причин і передумов політичної децентралізації Русі-України. Проте більшість істориків визначають характер роздробленості як «феодальної» за аналогією з подібними процесами в державах Західної Європи. Таким чином визначається, що період політичної роздробленості в історії Київської держави є закономірним етапом її розвитку.

Децентралізація Русі супроводжувалася князівськими міжусобицями.

Особливістю міжусобної війни князів було те, що вона велася за Київ і не зводилася до висування територіальних претензій одних удільних князів до інших. Кордони князівств-земель були, як правило, непорушні. Зміна кордонів відбувалася лише в разі переходу уділу від одного князя до іншого. До того ж князі були представниками однієї династії — Рюриковичів, яка розділилася на кілька ворогуючих родин, що прагнули домінування. Головними суперниками були Мономаховичі та Ольговичі (Олеговичі).

Карта «Київська держава (Русь-Україна) за часів роздробленості»

Виїзд князя з дружиною.
Сучасний малюнок

**Історик М. Котляр
про роздробленість Русі**

Руська держава зовсім не розпалася в XII ст., і ті півтора десятки князівств не були повністю самостійними. По-друге, будучи породженням у цілому прогресивного соціально-економічного поступу суспільства, удільне дроблення виявилось у політичному плані негативним явищем: підупала сама держава, послабшала її центральна влада. Історичний розвиток Русі багато в чому почав визначатися княжими уособицями, у ході яких гинули великі тисячі людей і нищилися ті самі продуктивні сили, розвиток яких, головним чином, і привів до стану роздробленості. Викликане нею послаблення Давньоруської держави активізувало половецькі вторгнення, що також нищили людність країни... Удільна роздробленість виявилася діалектично суперечливим явищем...

? Обговоріть у групах.

1. На якій суперечності процесу дроблення Русі наголошує історик?
2. Якою є роль княжих уособиць у процесі роздробленості?

Князівська уособиця.
Мініатюра з літопису

Історики визначають такі передумови та причини роздробленості.

1) Великі простори держави, відсутність розгалуженого ефективного апарату управління.

На початок XII ст. Русь займала площу майже 800 тис. км², що, з одного боку, було свідченням державної могутності, а з іншого, — джерелом слабкості. Русь нагадувала ранньосередньовічні імперії — імперію Карла Великого, Арабський халіфат тощо. Великий князь у цей час не володів достатньо потужним і розгалуженим апаратом влади, фактично не мав розвиненої мережі доріг, швидких видів транспорту або засобів зв'язку для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території. Щоб дістатися з Києва до Новгороду, потрібно було декілька тижнів. Тому в запровадженні своєї політики великим князям доводилося покладатися на удільних правителів, яких переважно обтяжувала така зверхність. Крім того, вони самі прагнули посісти великокнязівський престол.

2) Етнічна неоднорідність населення.

У Київській державі поруч зі слов'янами, що становили більшість населення, проживало понад 20 інших народів: на півночі й північному сході угро-фінські — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні тюркські — печеніги, половці, торки та інші, на північному заході балтійські — литва і ятвяги.

3) Зростання великого землеволодіння.

Завдяки розвитку господарства та феодалістичних відносин зміцнювалося й велике землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, воно посилювало владу місцевих князів і бояр, які, у свою чергу, прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості.

Велике землеволодіння утворювалося різними шляхами: захопленням земель сільської громади, освоєнням нових земель і їхньою купівлею.

4) Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.

Спочатку на Русі домінував «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади (від старшого до молодшого, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком). Через збільшення кількості нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи із власних інтересів, почали виступати за «вотчинний», або «вертикальний», принцип (від батька до сина).

5) Зміна ситуації в торгівлі.

Наприкінці XI ст. прихід половецьких орд у причорноморські степи фактично перерізав торгові шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару по торгівлі Русі завдали події світового значення: слабшаючи, Візантія в 1082 р. за допомогу у війні із Сицилій-

ським королівством дала дозвіл Венеціанській республіці торгувати без мита й мати свої порти-факторії на території імперії; хрестові походи в Палестину відкрили для італійських, французьких і німецьких міст морський шлях на Схід, безпосередньо з'єднали Західну Європу із Близьким Сходом. До того ж у 1204 р. Константинополь, який був ключовим пунктом торгового шляху «із варягів у греки», став жертвою Четвертого хрестового походу. Унаслідок цих подій Київ залишився осторонь основних торгових шляхів. Усе це зумовило певний занепад Києва як центру торгівлі. Почали з'являтися нові центри торгівлі й нові торгові шляхи. Русь втратила стержень, який утримував її в єдності.

6) Напади кочовиків і втручання сусідніх держав у внутрішні справи Русі.

Це призводило до того, що різні частини Русі переймалися різними зовнішньополітичними проблемами. Для південних князів ключовими були відносини з кочовиками, для західних — відносини з Польщею та Угорщиною, для північно-західних — відносини із хрестоносцями, які розгорнули свою експансію в Балтії, тощо.

2. Київське князівство. Серед земель Русі-України найважливіше місце посідало Київське князівство, яке охоплювало територію, що включала колишні землі полян, деревлян, дреговичів та уличів. Князівство належало до найбільш економічно розвинених земель Русі, у літописах згадуються 79 її міст. Головне місто — Київ — тоді налічувало близько 50 тис. жителів. Через Київське князівство проходили Грецький, Соляний і Залозний торгові шляхи. Основу господарства князівства становили орне землеробство та ремесло.

Київ із його храмами й монастирями залишався релігійним центром Русі, куди прагнули потрапити прочани з усіх куточків держави.

Боротьба за Київ мала загальнодержавний масштаб. У 40-х рр. XII ст. розгорнулася жорстока боротьба за київський престол між родами Мономаховичів й Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів. У цій боротьбі князі брали собі за союзників торків (чорних клобуків), половців, поляків, литовців та угорців. Через князівські чвари фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або вбивали небажаних князів, запрошуючи на престол «свого» князя. Свої дії бояри прикривали рішенням київського віча. Також перемога претендента на київський стіл залежала від торків (чорних клобуків).

Так, зокрема, сталося з володимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ, але в 1157 р. був отруєний під час бенкету.

В історію увійшов страшний погром, заподіяний місту в 1169 р. об'єднанням князів, очолюваним князем **Андрієм Боголюбським** (сином Юрія Долгорукого). Він намагався

Битва русичів із половцями

Захоплення Києва в 1169 р.
Мініатюра з Радзивиллівського літопису. Зображено полонення дружини київського князя Мстислава Ізяславича, Агнешки Болеславівни

Літопис про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського (1169 р.)

І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без рахунку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга...

1. Із якою метою був здійснений погром міста?
2. Чому із церков забрали святині?

Ескіз ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім». Художник І. Падалка

Діяльність одного з удільних князів Чернігівського князівства змальовано у творі XII ст. «**Слово о полку Ігоревім**». Він розповідає про те, як успішні походи проти половців київського, волинського, галицького, переяславського і смоленського князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем викликали заздрість новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, що весь час ухилявся від спільних походів. Дізнавшись про чергову перемогу, він звернувся до своїх васалів із закликом здійснити самостійний похід: «Підемо в похід і собі славу здобудемо!». Проте кампанія **1185 р.** мала сумні наслідки. Військо Ігоря загинуло в битві на берегах річки Каяли, а сам він потрапив у полон. У творі автор різко засудив князівські чвари й закликав до єдності.

знищити Київ як столицю-суперника, натомість посиливши роль свого Володимиро-Суздальського князівства.

Проте місто незабаром відновилося. Повторна спроба Андрія розорити місто в 1174 р. виявилася невдалою.

Зрештою київські бояри погодилися на співправління двох князів із різних княжих родів. Ця система в останній чверті XII ст. забезпечила місту відносний спокій і розвиток. Такими співправителями стали Святослав Всеволодович (належав до роду Ольговичів, 1177—1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (належав до роду смоленських Ростиславичів, 1180—1202 рр.). У цьому дуумвіраті першість мав Святослав. Саме він організував у 1183, 1185, 1187 рр. вдалі походи проти половців, які змусили їх відійти до пониззя Сіверського Дінця.

На межі XII—XIII ст. Київ перетворився на осередок суперечок між трьома князівськими лініями: смоленських Ростиславичів, чернігівських Ольговичів та волинських Мстиславичів. Це суперництво призвело до нового розорення Києва в **1203 р.** об'єднанням смоленських і чернігівських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем та остаточного занепаду міста. Коли за кілька десятиліть (1240 р.) до стін Києва підступили монголи, то побачили лише бліду тінь колишньої величі «стольного града», залогую якого очолював звичайний воевода галицько-волинського князя Дмитро.

3. Чернігівське князівство. Формування Чернігівського князівства завершилося в XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмуторокань (сучасна Тамань), посадив там намісником свого сина Святослава.

Чернігівське князівство належало до економічно розвинених. Проте в господарському розвитку воно було неоднорідним. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. Більшу частину князівства вкривали ліси. Економічних зв'язків між окремими районами майже не існувало. Серед міст виділявся Чернігів — другий після Києва центр Русі. Загалом у князівстві налічувалося понад 40 міст.

Чернігівська земля поділялася на 16 уділів (найбільший — Новгород-Сіверське князівство). У період свого розквіту в середині XII ст. князівство мало великий вплив на сусідні землі й навіть претендувало на роль об'єднувача земель Русі. Ольговичі були одним із найбільш впливових княжих родів. Певний час вони володіли й Києвом.

Найвідомішим чернігівським князем був **Михайло Всеволодович** (1224—1239 рр.). Він намагався захопити галицький і київський престол, вів боротьбу з Данилом Романовичем, Володимиром Рюриковичем і Ярославом Всеволодовичем. У 1238—1239 рр. на короткий час Михай-

ло Всеволодович став київським князем. Однак у 1239 р. під час монгольської навали його володіння були захоплені та поділені між князями. У 1241—1243 рр. він знову був великим київським князем. У 1246 р. Михайло Всеволодович поїхав до Золотої Орди, сподіваючись отримати ярлик (право на княжіння) на Чернігівське князівство. Однак за відмову поклонитися язичницьким ідолам був страчений монголами. Згодом канонізований православною церквою як святий.

4. Переяславське князівство. На відміну від інших князівств, у XII — першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й було цілком залежним від Києва, а пізніше — від Суздаля й Чернігова. Територія князівства була порівняно невеликою. На сході й півдні переяславські землі межували зі степом. Тут розташовувалися опорні пункти оборони від кочовиків: фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Єдиним великим містом князівства був Переяслав.

Попри небезпечне сусідство зі степом, господарство князівства було розвиненим: на родючих землях збирали великі врожаї, паслися численні череди худоби. Проте згодом часті набіги кочовиків зумовили занепад господарства.

Найвизначнішим із переяславських князів був **Володимир Глібович (1169—1187 рр.)** — онук Юрія Долгорукого. Його головною турботою була боротьба з половецькими ханами Кобяком і Кончаком.

Після невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря проти половців Переяславське князівство опинилося у вкрай важкому становищі. У 1186 р. половці обступили місто. Попри це Володимир зміг розгромити їх під стінами міста, а наступного року разом з іншими князями

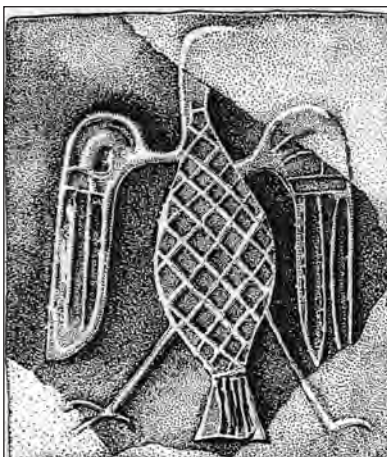
Пам'ятник Володимиру Глібовичу та першій згадці про Україну в Переяславі (Київська обл.). Скульптор Б. Клімушко, архітектор М. Феценко

Звенигород. Сучасна реконструкція

Юрик, Володар і Василько Ростиславичі на чолі війська. Художник П. Андрусів

Герб Галича

Ярослав Володимирович Осмомисл. Реконструкція С. Горбенка

Печатка Володимирка

відігнав половців далеко від Русі. Проте під час походу **1187 р.** він захворів і невдовзі помер. Саме в оповіді про смерть Володимира Глібовича літописець вжив щодо земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Це **найдавніша згадка назви «Україна»** в писемних джерелах. Другу згадку про Україну той самий літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило (Галицький) «прийняв Верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Стовп'є, Комов, і всю Україну».

5. Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл. Галичина була розташована у східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністер і Прут. У X ст. за правління Володимира Великого землі Галичини, заселені хорватами, частково тиверцями та уличами, увійшли до складу Київської держави (Русі-України). Вони мали вдале розташування й були недосяжними для нападів кочовиків зі степу. Ці землі відрізнялися високою густотою населення та високим рівнем розвитку господарства, а їхні міста стояли на важливих торгових шляхах із Заходу. Крім того, у Галичині були зосереджені значні родовища солі — важливого товару, яким забезпечувалися Русь і сусідні держави.

Формування Галицького князівства розпочалося в другій половині XI ст. Після смерті Ярослава Мудрого в Галичині склалася власна династія, родоначальником якої став онук Ярослава — тмутороканський князь Ростислав Володимирович. Його сини Рюрик, Володар і Василько в **1084 р.**, спираючись на підтримку місцевих бояр, самостійно проголосили себе князями в цих землях і заснували три удільні князівства. У Перемишльському князівстві (землі над Сяном і верхів'ям Дністра) сів старший брат Рюрик, у Тереховлянському (землі Поділля, Буковини і східної частини Українських Карпат) — Василько, а у Звенигородському, що розташовувалося на північ від Тереховлянського, правив Володар.

Спроби великого київського князя вигнати їх звідти не мали успіху, і тоді на Любецькому з'їзді було визнано їхнє право на ці землі як на вотчину.

Після смерті братів у **1124 р.** (Рюрик помер раніше — у 1094 р.) між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій здобув **Володимир Володаревич** на прізвисько **Володимирко** (1124—1152 рр.). У **1141 р.** він об'єднав галицькі землі в одне князівство із центром у Галичі. Як мудрий політик Володимирко знайшов спільну мову з місцевими боярами, заручився підтримкою Юрія Долгорукого та зміг відстояти свою незалежність від Києва у війні 1149—1152 рр. Проте в останньому бою він загинув.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимирка **Ярослава (1152—1187 рр.)**. До Галицького князівства були приєднані землі аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торгові шляхи по Дністру і Дунаю та сприяло розвитку міст.

Ярослав установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, а щоб запобігти їхнім можливим нападам, зблизився зі Священною Римською імперією. Галицькі воїни навіть брали участь в одному з хрестових походів. Ярослав вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах Галицької землі. До середини 80-х рр. XII ст. Ярослав, якого прозвали **Осмомислом** (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем на Русі.

Найскладнішою проблемою для князя було постійне протистояння з боярством, яке не хотіло погодитися із втратою свого впливу в суспільстві. У цьому питанні Ярослав так і не досяг успіху.

6. Волинське князівство. На північний схід від Галичини була розташована Волинь. Ці землі були густо заселеними й економічно розвиненими. Ще до входження їх до складу Русі тут існував могутній дулібський союз племен.

У складі Русі Волинська земля мала традиційні міцні зв'язки з Києвом. Із часів Ярославичів київські князі вважали її своєю вотчиною та не бажали віддавати в спадкове володіння будь-якій князівській лінії. Унаслідок цього до середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж волинський престол посідали київські ставленики. Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха **Ізяслав Мстиславич**, який князував у Володимирі протягом 1136—1142, 1146—1154 рр.

За об'єднання і зміцнення Волинського князівства боровся його син **Мстислав Ізяславич (1154—1170 рр.)**, а також його наступник **Роман Мстиславич (1170—1205 рр.)**, який відіграв вирішальну роль у подальшій долі Волинського й Галицького князівств і всієї Південно-Західної Русі.

Ізяслав Мстиславич.
Мозаїка на станції метро
«Золоті ворота». Київ

Запам'ятайте дати

- 1141 р.** — об'єднання галицьких земель у єдине князівство Володимиром Володаревичем.
- 1152—1187 рр.** — зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
- 1169 р.** — розорення Києва Андрієм Боголюбським.
- 1170 р.** — початок князування Романа Мстиславича на Волині.
- 1185 р.** — невдалий похід Ігоря Святославича проти половців, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім».
- 1187 р.** — перша літописна згадка назви «Україна».
- 1203 р.** — розорення Києва об'єднанням смоленських і чернігівських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем.

Висновки

- У другій половині XII — на початку XIII ст. відбулося остаточне дроблення Русі на окремі князівства, які, у свою чергу, поділялися на уділи. На південноруських землях постали Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства.
- Після декількох погромів Київ занепав і втратив роль політичного центру Русі.
- У другій половині XII — на початку XIII ст. змінилися регіональні центри на Русі, у кожному утвердилася власна князівська династія.

Михайло Чернігівський
перед ставкою Батия.
Художник В. Смирнов

Пам'ятник Ярославу Осмомислу
у Володимирі-Волинському
(Волинська обл.).
Скульптор Л. Яремчук, архітектор
А. Микита

Запитання та завдання

- ♦ **1.** Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Правда — неправда». **Правила гри.** Учні та учениці визначають, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні та пояснюють свій вибір. Потім самостійно складають декілька правильних і неправильних тверджень. **1)** Головна причина децентралізації Русі та дроблення її на окремі князівства була пов'язана з утвердженням і розвитком приватного землеволодіння. **2)** Першим князівством, яке утвердило свою самостійність, було Галицьке. **3)** У 1169 р. володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський влаштував погром Києва. **4)** У Чернігівському князівстві правили нащадки Володимира Мономаха. **5)** Найбільше потерпало від набігів половців Волинське князівство.
- ★ **2.** Назвіть найважливіші події із життя Київського князівства X—XIII ст. **3.** Охарактеризуйте роль князівської міжусобиці в історії Русі X—XIII ст. **4.** Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII — першої половини XIII ст. Чим вони уславилися? **5.** Визначте характерні риси розвитку Чернігівського і Переяславського князівств у період дроблення Русі. **6.** Визначте основні причини роздробленості Русі.
- ★ **7.** Покажіть на карті: **1)** території князівств, які утворилися на українських землях; **2)** князівство, яке найбільше потерпало від набігів половців; **3)** місто, яке в 1169 та 1203 рр. було розорене й пограбоване під час князівських усобиць; **4)** князівства, де правили Ростиславичі, Ольговичі, Мономаховичі. **8. Робота в парах.** Обговоріть роль Києва в період роздробленості Русі. **9.** Порівняйте розвиток Галицького й Волинського князівств доби роздробленості. **10. Колективне обговорення.** Визначте позитивні і негативні риси періоду децентралізації Русі. **11.** Складіть таблицю «Розвиток руських князівств у часи дроблення Київської держави».

Назва князівства	Територія розташування	Господарський розвиток	Політичне життя

- ★ **12. Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентацією: **1)** Чернігівське князівство; **2)** Князь Ярослав Осмомисл. **13.** Чи була роздробленість закономірним явищем у розвитку Русі? Якими були її особливості порівняно з країнами Західної Європи? **14.** В історії Русі-України існувала така суспільна група, як князі-ізгої. Із чим це було пов'язано? **15.** Історик Б. Рибаків зазначав: «У 1132 р. Русь неначе раптово розпалася на півтора десятки князівств... Однак ця раптовість лише уявна, — насправді процес кристалізації самостійних князівств-королівств (чи, як ми говоримо, процес феодальної роздробленості) готувався вже давно всім перебігом історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й поширювались нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства...». На яких причинах роздробленості Русі наголошує історик?

§ 13. Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як розвивалася культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Русі збереглися до нашого часу; яку роль відіграла Русь в історії середньовічної Європи.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ. 1. Що таке політична роздробленість? 2. Які наймогутніші князівства постали на південних землях Русі? 3. Що таке «літопис», «ікона», «мозаїка»? 4. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»?

1. Освіта. Розвиток наукових знань. У другій половині XI — першій половині XIII ст. освіта, як і в попередні століття, розвивалася під зверхністю церкви.

Провідним освітнім центром Русі був Софійський собор, де продовжувала діяти школа, заснована Ярославом Мудрим. У 1068 р. дочка князя Всеволода Ярославича Янка відкрила при Андріївському монастирі школу для дівчат, у той час як у Західній Європі жінки взагалі не здобували освіти. За свідченням літописів, розвивалося і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобув освіту в містечку Курськ, навчаючись у «єдиного вчителя».

Історичні джерела засвідчують поширення освіти серед населення Русі. Підтвердженням цього є **берестяні грамоти**, знайдені переважно в північних містах Русі (у Новгороді — понад тисяча), графіті на стінах культових споруд (найбільш цінні — на стінах Софійського собору), написи на ремісничих виробах, предмети для письма. На території України берестяні грамоти були знайдені в селі Звенигород Львівської області. В інших містах знайшли багато знарядь для письма: писала й воскові дощечки.

Продовженню та поглибленню освіти сприяли бібліотеки, яких на Русі було багато (у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі тощо).

Для поширення книг у Києві, Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимирі-Волинському, Переяславі, Ростові та інших містах діяли центри з переписування книг (скрипторії).

Потреба в книгах сприяла виникненню на Русі своєрідної галузі ремесла. Крім книгописців і палітурників, були редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри.

У руських школах і бібліотеках виховалося багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів. Імена деяких із них збереглися до наших днів. До них належать літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополити Іларіон і Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, Данило Заточник та інші.

Берестяні грамоти — написи на шматках берести, корі берези, зроблені за допомогою спеціальних писал — загострених металевих паличок.

Берестяна грамота. Кінець XIV ст.

У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ценця Києво-Печерського монастиря Агапіта. У 1076 р. Святославу Ярославичу навіть була зроблена хірургічна операція з видалення пухлини на шиї. А онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичний трактат «Мазі».

Літописець Нестор. Скульптура М. Антокольського

Евангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового Євангелія

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить «**Ізборник**» **1073 р.**, створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівому боці якого зображений князь Святослав із родиною — перший груповий портрет реальних людей у давньоруському мистецтві, на правому — Спас на престолі. На третьому аркуші зображено орнаментований триверхий храм, далі — чотири портретні мініатюри.

Хоча в Київській державі (Русі-Україні), як і в усій Європі, не існувало такої галузі діяльності людини, як наука, нагальні потреби життя вимагали розвитку наукових знань. Переважно вони передавалися усно з покоління в покоління як професійні секрети фахівцями з певних ремісничих спеціальностей.

Знання бралися і з книг. Як правило, це були переклади античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів із різних галузей: історії, географії, філософії, біології, математики тощо. Особливістю тогочасних наукових знань було поєднання реальних і вигаданих подій.

2. Усна народна творчість. У другій половині XI — першій половині XIII ст. продовжували розвиватися такі види усної народної творчості, як перекази і легенди, билини, різноманітні пісні, колядки й щедрівки, казки, прислів'я і приказки. З усієї сукупності народної творчості, що збереглася до нашого часу, доволі складно виокремити зразки, які належать саме до цього періоду, оскільки на твори попереднього періоду нашаровуються більш пізні сюжети. Наприклад, на язичницькі за змістом колядки, щедрівки, казки накладалися християнські мотиви.

Серед народної творчості цього періоду слід визначити **дружинний епос**, у якому оспівувалися перемоги вождя-князя та його дружини. Билини доповнювалися новими сюжетами про боротьбу з половцями. Під Володимиром Красне Сонечко вже розумівся Володимир Мономах. Чимало казок було присвячено боротьбі героїв зі злими силами — Котигорошка, Кирила Кожум'яки тощо.

3. Книжкові пам'ятки. Літописання. Книжкова культура Русі формувалася за візантійськими та болгарськими зразками. Розквіт власної літератури припадає на період другої половини XI — першої половини XIII ст.

Найдавнішою книгою Русі, що збереглася, є **Остромирове Євангеліє**, створене в **1056—1057 рр.** у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира. Ця пам'ятка має суто мистецьке значення завдяки своєму багатому оформленню. Своєрідною енциклопедією різних знань цієї доби були «**Ізборники**» — збірники різних за тематикою творів переважно візантійських учених, які пояснюють деякі складні для розуміння біблійні сюжети, а також повчають і дають настанови. В «**Ізборнику**» **1076 р.** значне місце приділено правилам, якими людина має керуватися в житті. Уперше наголошується на існуванні конфлікту між бідними та багатими, який автори закликають розв'язувати на принципах християнської моралі, проповідуючи загальну любов та всепрощення.